

SAMUEL P. HUNTINGTON

*A civilizációk összecsapása
és a világrend átalakulása*

FORDÍTOTTA

Pusztai Dóra

(ELŐSZÓ ÉS 1–4. FEJEZET)

Gázsity Mila

(5–8. FEJEZET)

Gecsényi Györgyi

(9–12. FEJEZET)

SZERKESZTETTE

Ara-Kovács Attila

EURÓPA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2006

Új korszak a világpolitikában

BEVEZETÉS: ZÁSZLÓK ÉS KULTURÁLIS IDENTITÁS

1992. január 3-án orosz és amerikai tudósok találkoztak az egyik moszkvai kormányzati épület tárgyalótermében. Két héttel korábban megszűnt a Szovjetunió, és az Orosz Föderáció független országgá vált. Ennek eredményeképpen a terem emelvényét korábban ékesítő Lenin-szobor eltűnt, és helyébe az Orosz Föderáció zászlaját tűzték ki a falra. Amint az egyik amerikai megjegyezte: a baj csak az volt, hogy a zászlót fordítva rögzítették. Míután ezt szóvá tették az orosz házigazdáknak, azok az első szünetben gyorsan és csendben kijavították a hibát.

A hidegháború utáni években drámai változások vették kezdetüket a népek identitásában és ezen identitások jelképeiben. A világpolitika kulturális vonalak mentén kezdett újjáalakulni. A fordított zászlók az átmenet jelei voltak, ám azóta a zászlók egyre magasabban és büszkébben lobognak, az oroszok és más nemzetek pedig új kulturális identitásuk jelképei alatt gyülekeznek és menetelnek.

1994. április 18-án Szarajevóban 2000 egybegyűlt lengete Szaúd-Arábia és Törökország lobogóit. Azzal, hogy az ENSZ, a NATO vagy az Egyesült Államok zászlaja helyett éppen azt a kettőt lengették, azt mutatja: a szarajevóiak muzulmán testvéreikkel azonosították magukat, és a világ tudtára adták, hogy kik is az ő igazi barátaik, illetve hogy kiket nem tekintenek a barátaiknak.

1994. október 16-án Los Angelesben 70 000 ember vonult az utcákra „tengernyi mexikói zászló” alatt, tiltakozásul a 187-es számú törvénytervezet ellen. A tervezet népszavazást

helyezett kilátásba, melynek arról kellett döntenie, hogy az illegális bevándorlók és gyermekeik ne részesüljenek különféle állami segélyekben. Miért „mexikói zászlókkal vonulnak az utcára, miközben azt követelik, hogy ez az ország adjon nekik ingyenes oktatást? – kérdezték a megfigyelők. – Az amerikai zászlót kellene lengetniük.” Két héttel később aztán még több tüntető vonult az utcára, ekkor már amerikai zászlókkal a kézben. Ez utóbbi demonstráció a 187-es törvénytervezet diadalához vezetett, minthogy a kaliforniai szavazók 59%-a támogatta azt.

A hidegháború utáni világban nagy jelentőségre tesznek szert a zászlók és a kulturális identitás más jelképei, így a kereszt, a félhold, sőt a fejfedő is, mert a kultúra válik mérvadóvá, és a kulturális identitás az, ami a legátfogóbb talommal bír a legtöbb ember számára. Az emberek régi-új identitásokat fedeznek fel, régi-új zászlók alatt menetelnek, melyek régi-új ellenségek ellen vívott háborúkat eredményeznek.

Ezen új korszak komor világnézetét jól fejezte ki egy velencei nacionalista demagóg, aki Michael Dibdin *Halott lagúna* című regényében a következőket mondja: „Nem lehetnek igaz barátaink, ha nincsenek igazi ellenségeink. Ha nem gyűlöljük azt, amik nem vagyunk, nem szerethetjük azt, amik vagyunk. Ezek régi igazságok, amelyeket fájdalmasan újra felfedezünk egy évszázadnál is hosszabbra nyúló szentimentális szenvedés után. Akik tagadják ezeket az igazságokat, azok tagadják családjukat, örökségüket, kultúrájukat, születésüknél fogva őket megillető jogaikat – tulajdonképpen önmagukat! Nem lesz könnyű megbocsátani nekik.” E régi bölcsesség sajnálatos igazságát az államférfiak és a tudósok sem hagyhatják figyelmen kívül. Az identitásokat kereső és az etnikai sajátosságokra újra rátaláló népek számára nélkülözhetetlenek az ellenségek, és a legnagyobb ve-

szélyeket rejtő ellenségeskedések a világ fő civilizációs törésvonalai mentén alakulnak ki.

Jelen könyv fő témáját az adja, hogy a hidegháború utáni világ összetartásának, széthúzásának és konfliktusainak szabályait a kultúra és a kulturális – végső szinten civilizációs – identitások alakítják. A könyv öt része az iménti alapvetel következményeit részletezi.

I. rész: A történelem folyamán először fordul elő, hogy a világpolitika egyszerre sokpólusú és sokcivilizációjú; a modernizáció nem azonos a nyugatiasodással, és semmilyen értelemben sem vezet egyetemes civilizációhoz, illetve a nem nyugati társadalmak nyugatiasodásához.

II. rész: A civilizációk közötti erőegyensúly módosul: a Nyugat relatív befolyását tekintve hanyatlik; az ázsiai civilizációk növelik gazdasági, katonai és politikai erejüket; az iszlám robbanászerű demográfiai növekedésének vagyunk tanúi, és ez destabilizáló következményekkel jár a muzulmán országokra és szomszédaikra nézve; a nem nyugati civilizációk határozottabban kiállnak saját kultúrájuk értékei mellett.

III. rész: Egy új, a civilizációkon alapuló világtrend kialakulásának korszakát éljük: a kulturális rokonságban álló országok együttműködnek egymással; sikertelenek viszont azok az erőfeszítések, amelyek a társadalmakat egyik civilizációból a másikba kívánják átvezetni; az országok saját civilizációjuk vezetői vagy annak központjaként számon tartott mag-államai köré csoportosulnak.

IV. rész: A Nyugatot saját egyetemesítő törekvései mindinkább konfliktusokba sodorják más civilizációkkal, leginkább az iszlámmal és Kínával; a helyi szinten, a törésvonalak mentén, többnyire muzulmán és nem muzulmán országok között kirobbanó háborúk „rokoni csatlakozásokhoz” vezetnek, a konfliktusok kiterjedésével fenyegetnek, ezzel

kiváltva a civilizációs szempontból központi államok erőfeszítéseit e háborúk megfékezésére.

V. rész: A Nyugat életben maradásának feltétele az, hogy az amerikaiak megerősítsék nyugati identitásukat, a nyugatiak pedig elfogadják, hogy civilizációjuk egyedi, de nem egyetemes; ezért összefognak, hogy azt megújítsák és megőrizzzék a nem nyugati társadalmak felől érkező kihívásokkal szemben. A civilizációk világháborújának elkerülése azon múlik, hogy a világ vezetői elfogadják-e a világpolitikai sokcivilizációs jellegét, és együtt tudnak-e működni annak fenntartásában.

SOKPÓLUSÚ, SOKCIVILIZÁCIÓS VILÁG

A hidegháború utáni világban, a világtörténelem folyamán először, a világpolitika sokpólusúvá és sokcivilizációjúvá vált. Az emberiség történetének folyamán a civilizációk közötti kapcsolatok túlnyomórészt időszakosak voltak, vagy egyáltalán nem léteztek. Később, a modern kor kezdetével, i. sz. 1500 körül, a Nyugat nemzetállamai – Nagy-Britannia, Franciaország, Spanyolország, Ausztria, Poroszország, Németország, az Egyesült Államok és mások – a nyugati civilizáción belül egy sokpólusú nemzetközi rendszert alkottak, és kölcsönösen hatottak egymásra, versengtek és háborúztak. Ugyanakkor az említett államok terjeszkedtek, hódítottak, gyarmatosítottak is, ellentmondást nem tűrő befolyásukat kiterjesztették minden más civilizációra (1.1. *térkép*). A hidegháború időszakában a világpolitika kétpólusúvá vált, és a világ három részre oszlott. A zömében gazdag és demokratikus országok csoportja, élükön az Egyesült Államokkal, erős ideológiai, politikai, gazdasági és (időnként) katonai versenyre kelt a valamelyest szegényebb „Szovjetunióval”, ami ténylegesen a kommunista országok

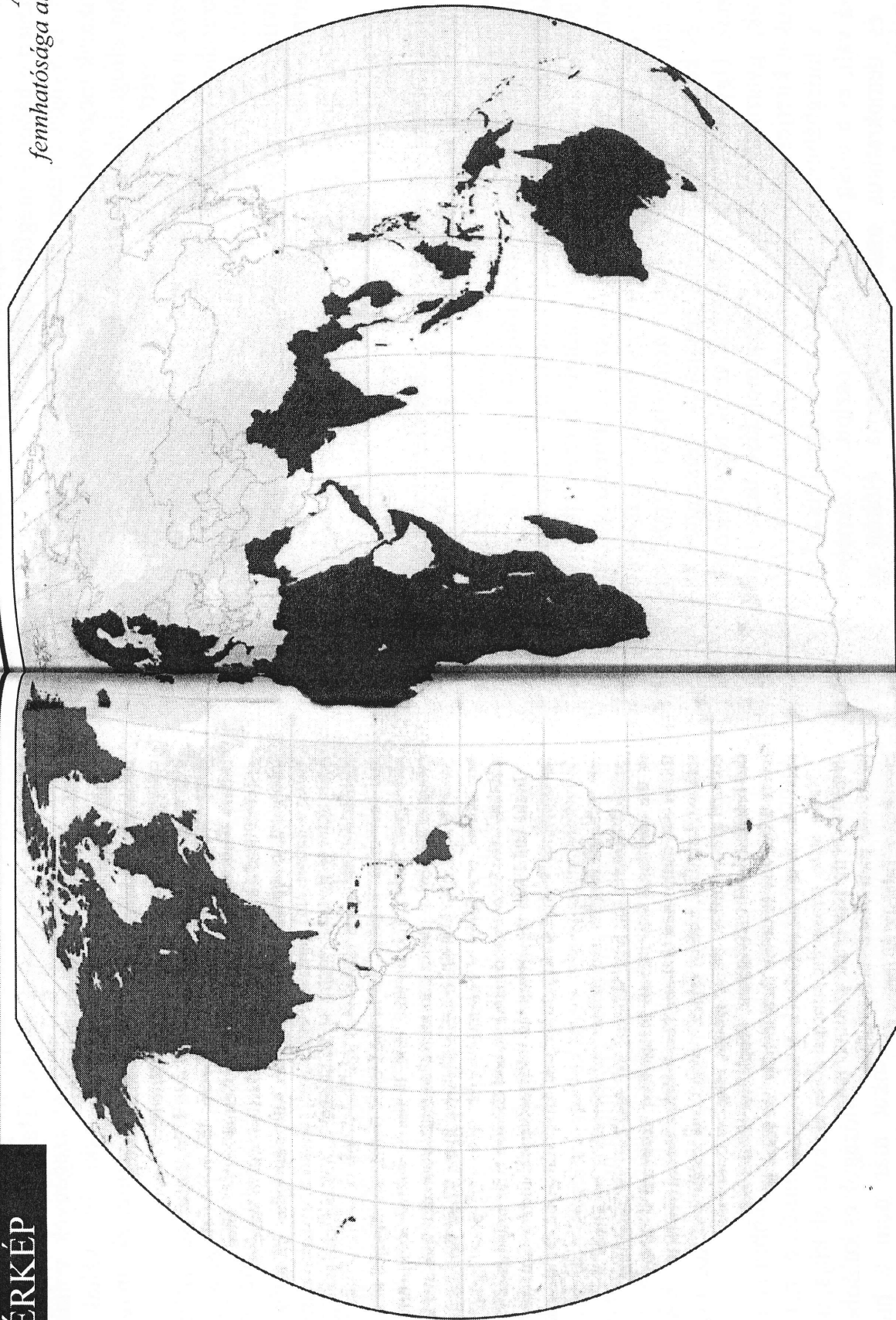
Szovjetunió vezette csoportját jelentette. A konfliktusok zömmel a két táboron kívül, a Harmadik Világban zajlottak, amelynek országai rendszerint szegények voltak, politikai stabilitással nem rendelkeztek, akkoriiban váltak függetlené, és el nem kötelezettnek tekintették magukat (1.2. *térkép*).

A nyolcvanas évek végén a kommunista világ összeomlott, és a hidegháborús nemzetközi rendszer egyszeriben a múlté lett. A hidegháború utáni világban a népek közötti legfontosabb megkülönböztető jegyek nem ideológiaiak, még csak nem is politikaiak vagy gazdaságiak, hanem kulturálisak. Kik is vagyunk? – a nemzetek és az országok erre az embereket számára legalapvetőbb kérdésre igyekeznek most választ adni. És erre a kérdésre a korábban ismert hagyományos módon adnak választ: olyan dolgokra hivatkozva, amelyek a legtöbbet jelentik nekik. Az emberek az elődök, a vallás, a nyelv, a történelem, az értékek, a szokások és intézmények fogalmaival határozzák meg magukat. Kulturális csoportokkal azonosulnak: törzsekkel, etnikai, vallási közösségekkel, nemzetekkel, és, a legfőbb szinten, civilizációkkal. Az emberek a politikát nemcsak arra használják, hogy előmozdítsák érdekeiket, hanem arra is, hogy meghatározzák identitásukat. Csak akkor tudjuk, kik vagyunk, ha azt is tudjuk, kik nem vagyunk, sőt gyakorta csak akkor, ha azt is tudjuk, kik ellen vagyunk.

A világ eseményeinek főszereplői továbbra is a nemzetállamok. Magatartásukat, akárcsak a múltban, ma is a hatalomra és a gazdagodásra való törekvés alakítja, de alakítja a kulturális preferenciák, hasonlóságok és különbségek is. A legfontosabb államcsoportokat már nem a hidegháború három blokkja tömöríti, hanem a világ hét vagy nyolc fő civilizációja (1.3. *térkép*). A nem nyugati társadalmak, különösen Kelet-Ázsiában, növelik gazdasági erejüket, s ezáltal

1.1. TÉRKÉP

A Nyugat
femhatósága alatt állók

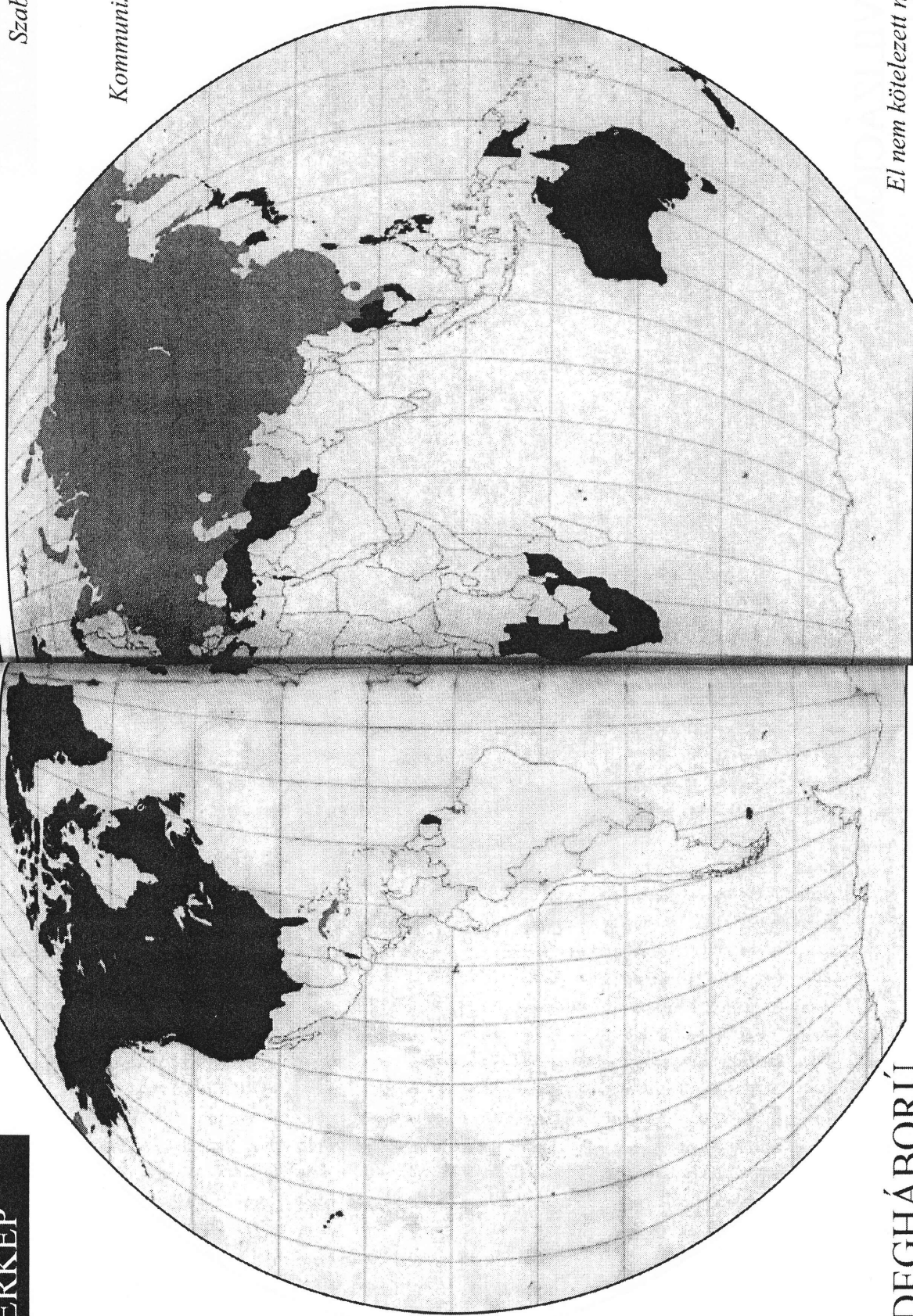

A Nyugattól ténylegesen
vagy névleg függetlenek

A NYUGAT ÉS A TÖBBIEK: 1920

1.2. TÉRKÉP

Szabad világ

Kommunista tábor

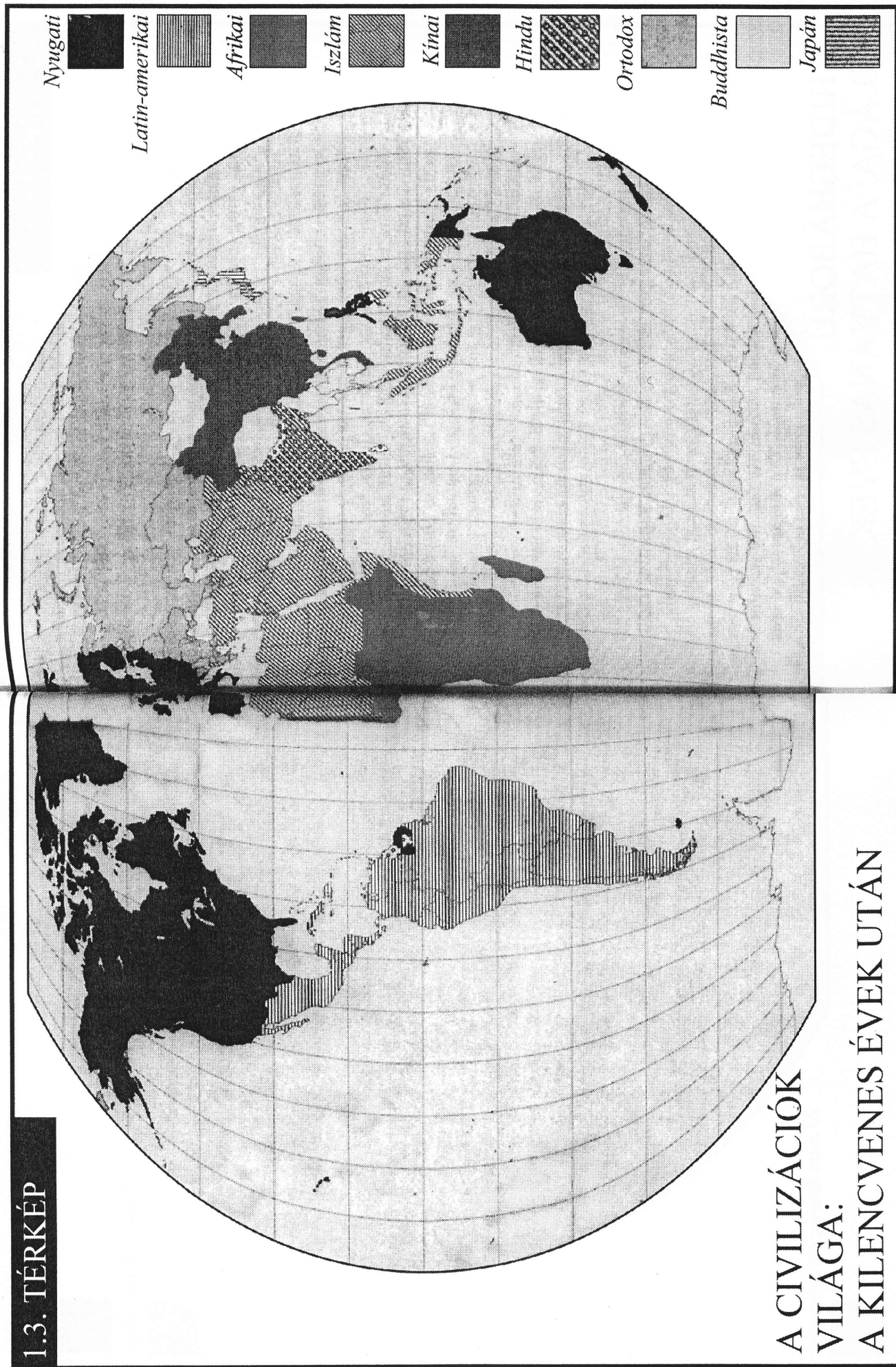

**A HIDEGHÁBORÚ
VILÁGA: A HATVANAS ÉVEK**

El nem kötelezett nemzetek

1.3. TÉRKÉP

A CIVILIZÁCIÓK VILÁGA: A KILENCVENES ÉVEK UTÁN

nagyobb katonai és politikai befolyásuk alapjait is megteremtik. Erejük és önbizalmuk növekedésével párhuzamosan a nem nyugati társadalmak egyre erőteljesebben hangoztatják a maguk kulturális értékeit, és elutasítják azokat, amelyeket korábban a Nyugat „erőszakolt” rájuk. „A 21. század nemzetközi rendszere – fogalmazta meg Henry Kissinger – ... legalább hat nagyhatalmat foglal majd magában: az Egyesült Államokat, Európát, Kínát, Japánt, Oroszországot és valószínűleg Indiát; valamint a közepes nagyságú és kisebb országok sokaságát.”¹ A Kissinger által említett hat nagyhatalom öt igen különböző civilizációhoz tartozik, vannak továbbá fontos iszlám országok, amelyek stratégiai jelentőségű földrajzi helyzetük, nagy népességük, és/vagy olajkészleteik miatt komoly befolyással bírnak a világpolitikai események alakítására. Ebben az új világban a helyi politika az etnikumok politikája, a világpolitika pedig a civilizációk politikája. A nagyhatalmak versengését a civilizációk küzdelme váltja fel.

Ebben az új világban a legmélyebb, legfontosabb és legveszélyesebb konfliktusok nem társadalmi osztályok, nem a szegények és gazdagok vagy más, gazdaságilag meghatározható csoportok között bontakoznak ki, hanem különböző kulturális entitásokhoz tartozó népek között. Az egyes civilizációkon belül persze lehetségesek törzsi háborúk és etnikai konfliktusok. Ugyanakkor a különböző civilizációkhoz tartozó államok és csoportok közötti erőszak magában hordozza a tényleges eskaláció lehetőségét, mert az adott civilizáció más államai és csoportjai mind felsorakoznak a „rokon országok” támogatására.² A szomaliai klánok véres összecsapása nem fenyeget a konfliktus kiterjedésével. Amikor Ruandában véres törzsi összecsapások történnek, ez ugyan érezhető hatását Ugandában, Zaire-ban és Burundiban, de aligha terjed annál messzebb. A civilizációk véres össze-

csapásai viszont, például Boszniában, a Kaukázusban, Közép-Ázsiában vagy Kasmírban, nagyobb háborúkká terebélyesedhetnek. A jugoszláv konfliktusokban Oroszország diplomáciai támogatást nyújtott a szerbeknek, Száúd-Arábia, Törökország, Irán és Líbia pedig pénzzel és fegyverekkel támogatta a bosnyákokat, és nem ideológiai vagy hatalmpolitikai megfontolásból, nem gazdasági érdekből, hanem a kulturális rokonság miatt. „A kulturális konfliktusok szaporodnak – fogalmazott Václav Havel –, és a történelem folyamán soha nem voltak olyan veszélyesek, mint éppen napjainkban.” Hasonlóképp vélekedik Jacques Delors, aki szerint „a jövő konfliktusait nem gazdasági vagy ideológiai, hanem kulturális tényezők fogják kiváltani”³. A legveszélyesebb kulturális konfliktusok pedig azok, amelyek a civilizációk közötti törésvonalak mentén alakulnak ki.

A hidegháború utáni világban a kultúra egyszerre megosztó és egyesítő erő. Az ideológiailag elkiűnül, ám kulturálisan egységes népek egymásra találnak, ahogyan a két Németország egyesült, és ahogyan a két Korea és a különféle kínaiak kezdenek közeledni egymáshoz. Az ideológiai-lag vagy a történelmi körülmények következtében egyesített, ám civilizációjuk tekintetében elkiűnülő társadalmak felbomlanak, amint ez a Szovjetunió, Jugoszlávia és Bosznia esetében történt, vagy erős feszültség alakul ki társadalmukban, mint Ukrajna, Nigéria, Szudán, India, Sri Lanka és sok egyéb ország esetében. A kulturális affinitással rendelkező országok együttműködnek gazdaságilag és politikailag. A közös kultúrájú országokra épülő nemzetközi szervezetek, mint például az Európai Unió, jóval sikeresebbek azoknál, amelyek megpróbálnak átívelni a kultúrák fölött. Negyvenöt éven keresztül a vasfüggöny volt a fő választörvonal Európában. Ez a vonal mára több száz mérfölddel

kelebbebbre tolódott, és most egyfelől a nyugati kereszténység népei, másfelől a muzulmán és ortodox népek között húzódik.

A filozófiai feltevések, a meghatározó értékek, a társadalmi kapcsolatok, a szokások és az élet egészéről vallott általános nézetek alapvetően különböznek az egyes civilizációk között. A világ jelentős részén megfigyelhető vallási újjáéledés tovább erősíti a meglévő kulturális különbségeket. A kultúrák változhatnak, és a politikára, a gazdaságra gyakorolt hatások jellege is időszakonként módosulhat. Am ami a különböző civilizációk politikai és a gazdasági fejlődése közti fő különbségeket illeti, azok egyértelműen az eltérő kultúrákban gyökereznek. A kelet-ázsiai gazdasági siker forrása a kelet-ázsiai kultúra, és ugyanez a forrása annak, hogy a kelet-ázsiai társadalmak csak nagy nehézségek árán képesek stabil demokratikus politikai rendszert létrehozni. Annak, hogy a demokrácia nem tudott kialakulni a muzulmán világ túlnyomó részében, az iszlám kultúra az elsődleges magyarázata. A kelet-európai posztkommunista társadalmakban és a volt Szovjetunióban tapasztalható fejleményeket ezen országok civilizációs identitása alakítja. Azok az országok, amelyek nyugati keresztény örökséggel rendelkeznek, a gazdasági fejlődés és a demokratikus politika útjára léptek; a gazdasági és a politikai fejlődés kilátásai az ortodox országokban bizonytalanok, a muzulmán köztársaságokban pedig igencsak komorak.

A jelen és a közeljövő legerősebb civilizációja a Nyugat, ám ereje a többi civilizációéhoz viszonyítva fogyatkozik. Mígközben a Nyugat igyekszik mindjobban hangsúlyozni saját értékeit, és erőteljesebben védelmezni érdekeit, a nem nyugati társadalmak választásra kényszerülnek. Némelyek utánozni próbálják a Nyugatot, illetve csatlakozni vagy „odacsapódni” hozzá. Más, konfucianus vagy iszlám orszá-

gok megkísérlik növelni gazdasági vagy katonai erejüket, hogy ellenálljanak a Nyugatnak, és „kiegyensúlyozzák” annak befolyását. A hidegháború utáni politika fő tengelye ilyen módon a nyugati erő és kultúra, illetve a nem nyugati civilizációk erejének és kultúrájának kölcsönös egymásra hatása.

Összegezve: a hidegháború utáni világ hét vagy nyolc fő civilizáció világa. Az államok érdekeit, ellentéteit és társuláisait kulturális hasonlóságok és különbözőségek alakítják. A világ legjelentősebb országainak többsége különböző civilizációkhoz tartozik. Azok a helyi konfliktusok, amelyekről leginkább valószínűsíthető, hogy háborúkká terebélyesednek, különböző civilizációk csoportjai vagy országai közötti konfliktusok. A politikai és a gazdasági fejlődés meghatározó mintái civilizációnként eltérőek. A világpolitika napirenden lévő kérdései a civilizációk közötti különbségekre vezethetők vissza. A világban oly hosszú ideje meghatározó szerepet játszó Nyugat hatalma fogyatkozik, a nem nyugati civilizációké nő. A világpolitika sokpólusúvá és sokcivilizációjúvá vált.

MÁS VILÁGOK?

Térképek és paradigmák. A hidegháború utáni világ politikájának tablója, melyet kulturális tényezők alakítanak, és a különböző civilizációk államainak és csoportjainak kölcsönös egymásra hatása jellemez, végtelenül leegyszerűsített. Sok mindent mellőz, eltorzít, illetve elhomályosít. Am ha komolyan akarunk gondolkodni a világ dolgairól, és hatékonyan akarunk cselekedni e világban, kell valamiféle egyszerűsített térkép a valóságról, valamiféle elmélet, elgondolás, modell, paradigma. Elméleti konstrukció nélkül, William James idézve, e világ pusztán „viruló, lármás

zűravar”. Az elméleti és a tudományos haladásnak az a lényege – amint Thomas Kuhn megfogalmazta *A tudományos forradalmak szerkezete* című klasszikus munkájában –, hogy azt a paradigmát, amely egyre kevésbé képes magyarázni új vagy újonnan felismert tényeket, helyettesítjük egy másikkal, amely kielégítőbb módon ad számot rólok. „Annak, hogy egy elméletet paradigmaként elfogadjanak – írta Kuhn –, az a feltétele, hogy jobbnak látsszék versenytársainál, de nem szükséges megmagyaráznia – és valóban, soha nem is magyaráz meg – minden, vele szembeesíthető tényt.”⁴ „Ha az ember ismeretlen terepen kíván eligazodni – jegyezte meg bölcsen John Lewis Gaddis is –, általában valamiféle térképre van szüksége. A kartográfia, mint maga a megismerés is, szükségszerű leegyszerűsítés, amely lehetővé teszi számunkra, hogy lássuk, hol vagyunk és merre haladhatunk.” A hidegháborús nagyhatalmi versengés modellje, melyet elsőként Harry Truman fogalmazott meg, „egyfajta geopolitikai kartográfiai gyakorlat – mutat rá John Lewis Gaddis –, amely a nemzetközi terepet közhírhető fogalmakkal ábrázolta, előkészítve az utat a feltartóztatás hamarosan elkövetkező bonyolult stratégiájához.” A világnézetek és az oksági elméletek nélkülözhetetlen kalauzok a nemzetközi politika számára.⁵

A nemzetközi kapcsolatok tanulmányozói és szereplői negyven éven keresztül a világpolitika hidegháborús paradigmájának roppant leegyszerűsített, ám roppant hasznos fogalmait szerint gondolkodtak és cselekedtek. Ez a paradigma ma nem szolgáltatható magyarázatot mindenre, ami a világpolitikában zajlott. Kuhn kifejezésével élve számtalan rendellenesség volt tapasztalható, és a paradigma a tudósok és a politikusok elől időnként eltakart fontos fejleményeket, például a kínai-szovjet eltávolodást. A világpolitika egyszerű modelljeként azonban ezzel együtt is több fontos

jelenségre adott magyarázatot bármely riválisánál, elengedhetetlen kiindulópont volt a nemzetközi ügyek értelmezésében, csaknem egyetemesen elfogadottá vált, és két nemzedéken át formálta a világpolitikáról való gondolkodást.

A leegyszerűsített paradigmák vagy térképek nélkülözhetetlenek az emberi gondolkodás és cselekvés számára. Egyik lehetőségünk az, hogy egyértelmű elméleteket vagy modelleket alkotunk, és ezeket tudatosan alkalmazzuk magatartásunk irányítására. Másik lehetőségként tagadjuk az efféle kalauzok szükségességét, és feltételezzük, hogy kizárólag konkrét, „objektív” tények alapján járunk el cselekedeteinkben, minden egyes esetet úgy kezelve, hogy „mellőzzük a mellékes szempontokat”. Ez utóbbi esetben azonban megtevesztjük magunkat. Gondolataink mélyén ugyanis rejtett feltevések, elfogultságok és előítéletek bújnak meg, amelyek meghatározzák látásmódunkat, azt, hogy a valóság mely tényeit vesszük figyelembe, hogyan ítéljük meg jelentőségüket és minőségüket. Szükségünk van explicit vagy implicit modellekre, hogy képesek legyünk:

1. felismerni a valóság rendszereit és általános törvény-szerűségeit;
2. megérteni az ok-okozati kapcsolatokat a jelenségek között;
3. megérezni és – némi szerencsével – megjósolni a jövő fejleményeit;
4. megkülönböztetni a fontosat a lényegtelenről; és
5. megállapítani, milyen utat kell követnünk, hogy elérjük céljainkat.

Minden modell vagy térkép absztrakció, és egyes célokra jobban, más célokra pedig kevésbé alkalmazható. Az autós térkép megmutatja nekünk, hogyan juthatunk el A-ból B-be,

de nem igazán hasznos, ha repülőgépet vezetünk, amikor is olyan térképre van szükségünk, amely feltünteti a repülőtereket, az adótoronyokat, a légi útvonalakat és a domborzati viszonyokat. Térkép nélkül eltévedünk. Minél részletesebb a térkép, annál teljesebben tükrözi a valóságot. Ám egy túlzottan részletes térkép nem túl sok célra használható. Ha az autósútrádán el szeretnénk jutni egyik városból a másikba, főleg, sőt kifejezetten zavaró lehet egy olyan térkép, amely az autós közlekedéshez nem kapcsolódó információk tömegét is tartalmazza, például a főútvonalak elvesznek az alacsonyabb rendű utak bonyolult tömkelegében. Az is igaz persze, hogy ha térképünkön csak egyetlen árva autósútráda látható, akkor túlon túl leszűkíti a valóságot, s ezzel megnehezíti, hogy más útvonalakat találjunk, ha a sútrádát éppen elrekeszti egy súlyos baleset. Röviden, olyan térképre van szükségünk, amely jól ábrázolja a valóságot, s ugyanakkor le is egyszerűsíti azt olyan formában, amely leginkább szolgálja céljainkat. Amikor a hidegháború véget ért, különféle világpolitikai térképek vagy paradigmák születtek.

Egyetlen világ: eufória és harmónia. Az egyik széles körben ismertített paradigma azon a feltevésen alapult, hogy a hidegháború végeztével a jelentős konfliktusok lehetősége is megszűnt a világpolitikában, és megszületett egy relatíve harmonikus világ. E modell legészletesebb megfogalmazását Francis Fukuyama adta „a történelem végéről” kialakított tézisében. „[...] egyszerűen a történelem végének [vagyunk tanúi] – írta Fukuyama –: tehát az emberiség ideológiai fejlődése befejeződésének, annak, hogy végső kor-

* A harmadik fejezetben egy hasonló elképzelést fogok taglálni, mely nem arra épít, hogy a hidegháború véget ért, hanem azokra a hosszú távú gazdasági és társadalmi trendekre, amelyek „univerzális civilizációt” hoznak létre.

mányzati formaként sor kerül a nyugati liberális demokrácia általános bevezetésére.” Igaz, tette hozzá, előfordulhatnak konfliktusok a Harmadik Világ egyes pontjain, de a globális konfliktusnak vége, és nem csak Európában. „Pontosan a nem európai világ”, elsősorban Kína és a Szovjetunió az, ahol a nagy változások történtek. Az eszmék háborúja véget ért. Akadnak ugyan hívei a marxizmus– leninizmusnak „olyan helyeken, mint Managua, Phenjan és a Massachusetts állambeli Cambridge”, de egészében véve győzedelmeskedett a liberális demokrácia. A jövőt nem az eszmékért vívott nagy, lelkesítő küzdelmek fogják jellemezni, hanem földhözragadt gazdasági és műszaki problémák megoldása. És, vonta le Fukuyama a meglehetősen szomorú következtetést, ez az egész bizony eléggé unalmas lesz.⁶

Nagyon sokan számítottak erre a harmóniára. A politikai és a szellemi vezetők hasonló nézeteket fogalmaztak meg. A berlini fal leomlott, a kommunista rendszereknek befellegzett, az ENSZ, mondták, az addigal jelentősebb szerepet fog betölteni, a korábbi hidegháborús ellenfelek „partnerként” fognak együttműködni, és „egy nagy üzlet” szereplői lesznek, a fő napirendi pont pedig a békefenntartás és a béketeremtés lesz. A világ vezető országának elnöke bejelentette, hogy megszületett az „új világtrend”; a világ egyik vezető egyetemének elnöke megalapította egy biztonságpolitikával foglalkozó professzor kinevezését, mondván, hogy nincs rá szükség többé. „Halleluja! Nem tanítunk és nem tanulunk többé a háborúkról, mert nincs többé háború.”

A hidegháború befejezésének pillanatában az euforikus hangulat a harmónia érzetét keltette, de hamarosan kiderült róla, hogy nem egyéb illúzió. A kilencvenes évek elején a világ megváltozott, de nem lett feltétlenül békésebb. A változás elkerülhetetlen volt, a haladás azonban nem. A 20. század összes jelentős konfliktusának végén a harmónia

hasonlóan tisztavirág-életű illúziói virultak. Az első világ-háború olyan jelszavakkal zárult, hogy ez a háború volt az utolsó, „örökre véget vetett a háborúknak”, s a világot végérvényesen a demokrácia útjára terelte. A második világ-háború, Franklin Roosevelt szavaival, „megszünteti az egy-oldalú cselekvés rendszerét, a kizárólagos szövetségeket, a hatalmi egyensúlyokat és az összes olyan félmegoldást, mely-lyel évszázadokon keresztül próbálkoztak – hasztalan”. Mindezt felváltja majd „a békeszerető nemzetek” „egyetemes szervezete” és „egy állandó békerendszer” kialakításának kezdete.⁷ Ehhez képest az első világháború kitermelte a kommunizmust, a fasizmust, és visszafordította a demokrácia évszázados trendjét. A második világháború valódi globális hidegháborút szült. A harmónia illúzióját a hidegháború végén egyharmar szertefoszlatta az etnikai konfliktusok megsokszorozódása és az „etnikai tisztogatás”, a törvényes rend felbomlása, az államok közötti szövetségek és konfliktusok új fajtáinak kialakulása, a neokommunista és neofasiszta mozgalmak újjáéledése, a vallási fundamentalizmus megerősödése, Oroszország nyugati politikájának lehűlése (a „mosolydiplomácia” és az „igenpolitika” vége), az ENSZ és az Egyesült Államok tehetetlensége (hasztalan igyekezetek megfékezni a véres helyi konfliktusokat) és a meg-erősödő Kína mind nagyobb magabiztossága. A berlini fal leomlását követő öt évben a „népirtás” szó jóval gyakrabban hangzott el, mint a hidegháború öt éve folyamán bármikor. Az egyetlen harmonikus világ paradigmájáról bebizonyosodott, hogy végtelenül messze jár a valóságtól, s használhatatlan a hidegháború utáni világ kalauzaként.

Két világ: mi és ők. Míg az a várakozás, hogy kialakul egy egységes, harmonikus világ, mindig a jelentős konfliktusok lezárásával erősödik meg, a „két világ” fogalmaiban való

gondolkodás végighúzódik a történelem egész folyamán. A „mi” és „ők”, a magunk és a másik, a mi civilizációjunk és az ő barbárságuk jellegű tagolás mindig is vonzotta a népeket. A tudós elemzésekben vissza-visszatérnek az olyan világ-magyarázatok, melyek a Kelet és a Nyugat, az Észak és a Dél, a központ és a periféria fogalmaival operálnak. A muzulmánok a világot hagyományosan *dár al-islám*-ra és *dár al-harb*-ra, a béke birodalmára és a háború birodalmára osztják. Ezt a felosztást tükrözték, és bizonyos értelemben fordították visszajára a hidegháború végén az amerikai tudósok, akik a világot „a béke”, illetve a „nyugtalanság zónáira” osztották. Az előbbibe tartozott a Nyugat és Japán a világ népességének mintegy 15%-ával, az utóbbiba pedig min-denki más.⁸

Attól függően, hogy a részeket hogyan definiáljuk, az ekként tagolt világról alkotott kép bizonyos mértékig megfelelhet a valóságnak. A leggyakoribb felosztás – különféle elnevezésekkel – a gazdag (modern, fejlett) országok és a szegény (tradicionális, fejletlen vagy fejlődő) országok megkülönböztetése. Ennek a gazdasági felosztásnak történelmileg megfelel a Nyugat és a Kelet közötti kulturális disz-tincció – ez esetben nem annyira a gazdasági jólét különböző szintjét hangsúlyozzák, mint inkább a meghatározó filozófia, az értékek és az életmód különbségeit.⁹ Az említett világképek mindegyike tartalmazza a valóság elemeit, ám korlátaik is vannak. A gazdag, modern országoknak vannak olyan közös vonásaik, amelyek megkülönböztetik őket a szegény, hagyományőrző országoktól, mely utóbbiaknak szintén vannak közös vonásaik. A gazdagság eltérő szintje konfliktusokhoz vezethet a társadalmak között, de a tapasztalatok arra mutatnak, hogy elsősorban akkor, amikor a gazdag és erősebb társadalmak megpróbálják meghódítani és gyarmati sorba kényszeríteni a szegény, tradicionális tár-

sadalmakat. A Nyugat ezt tette négyszáz éven keresztül, míg nem a gyarmatok egyike-másika fellázadt, és felszabadító háborút indított a gyarmatosító hatalmak ellen, melyeknek aztán elment a kedvük a birodalmasdítól. Mára lezárult a dekolonizáció folyamata, és a gyarmati függetlenségi háborúkat felváltották a függetlenné vált népek közötti konfliktusok.

Általánosabb szinten kevésbé valószerű, hogy a gazdag és a szegény országok között fegyveres konfliktus alakul ki, mert, néhány különleges esettől eltekintve, a szegény országok nem rendelkeznek olyan politikai egységgel, gazdasági erővel és katonai potenciállal, hogy szembeállhassanak a gazdag országokkal. A gazdasági fejlődés Ázsiában és Latin-Amerikában is eltűnteti a tehetőséket és a nincsteleneket egyszerű dichotómiáját. A gazdag országok folytathatnak egymással kereskedelmi háborúkat; a szegény országok megvívhatják egymással tényleges háborúkat; de egy nemzetközi, osztálytartalmu háború a szegény Dél és a tehetős Nyugat között csaknem olyan messze áll a valóságtól, mint egy harmonikus és boldog világnak a képe.

A világ kulturális alapon történő kettéosztása még az előbbinél is kevésbé használható elgondolás. Bizonyos szinten a Nyugat kétségkívül egységesnek tekinthető, ám mi közös van a nem nyugati országokban azon kívül, hogy nem nyugatiak? A japán, a kínai, a hindu, a muzulmán és az afrikai civilizáció mind-mind alapvetően különbözik egymástól a vallás, a társadalmi szerkezet, az intézmények és a meghatározó értékek tekintetében. Mindannak az egysége, amit nem nyugatinak nevezhetünk, és általában a Kelet-Nyugat dichotómia nem egyéb a Nyugat teremtette mítoszánál. E feltezésnek ugyanaz a fogyatékosága, mint az orientalizmusnak, melyet Edward Said joggal bíralt, mondván, hogy elmélyíti „a különbséget az ismerős (Európa, a Nyugat, a

»mi«) és az ismeretlen (a Kelet, az »ők«) között”, és feltételezi, hogy az előbbi lényegéből fakadóan felsőbbrendű az utóbbihoz képest.¹⁰ A hidegháború idején a világ jórészt egy ideológiai spektrum mentén polarizálódott. Azonban nem létezik egyetlen kulturális spektrum. A „Kelet” és „Nyugat” kulturális polarizációja is csupán csak abból az egyetemes, ám balga szokásból fakad, hogy az európai civilizációt nyugati civilizációnak nevezzük. „Kelet és Nyugat” helyett helyénvalóbb „Nyugat és a többiek”-ről beszélni, ami legalábbis arra enged következtetni, hogy sok nem nyugati típusú társadalom létezik. A világ túlságosan összetett ahhoz, sem hogy a róla alkotott képet – mely akkor jó, ha minél több célnak felel meg – gazdaságilag leszküthetnénk Északra és Délre, illetve kulturális szempontból Keletre és Nyugatra.

Körülbelül 184 állam. A hidegháború utáni világról alkotott harmadik térkép a nemzetközi kapcsolatok rendszerint „realistának” nevezett teóriájából eredeztethető. E szerint az államok az elsődleges, sőt az egyetlen fontos szereplők a világpolitika színterén, s mivel az államok kapcsolata leginkább anarchiaként írható le, fennmaradásuk és biztonságuk érdekében szakadatlanul arra törekednek, hogy fokozzák erejüket. Ha az egyik állam látja, hogy a másik növeli erejét, és ezzel potenciális veszélyforrássá válik, úgy biztonsága érdekében ez szintén erőt igyekszik gyűjteni, és/vagy szövetséget köt más államokkal. A hidegháború utáni világ mintegy 184 államának magatartása és érdekei előre jelezhetőek e feltevések alapján.¹¹

A világról alkotott „realista” kép igen hasznos kiindulópont a nemzetközi események elemzésekor, minthogy jó részt megmagyarázza az államok magatartását. Az államok a jelen és a jövő világpolitikai eseményeinek meghatározó

entításai. Hadsereget tartanak fenn, diplomáciai tevékenységet folytatnak, szerződésekről tárgyalnak, háborúznak, nemzetközi szervezeteket ellenőriznek, befolyásolják és jelentős mértékben alakítják az ipari és kereskedelmi tevékenységet. A kormányok mindennél előbbre valóznak tartják államuk külső biztonságának fenntartását (bár gyakran elősőbbiséget élveznek a belső biztonság garanciái). Egészében véve ez az államokon alapuló paradigma valóságghűbb kép- pel és útmutatással szolgálja a világpolitika megértését, mint az egyetlen világot vagy a két világot tételező összes többi. Ugyanakkor persze komoly korlátai is vannak.

Feltételezi ugyanis, hogy minden állam azonos módon értékei érdekeit, és azonos módon cselekszik. Az az egy- szerű feltevés, hogy csakis az erő számít, lehet kiindulópont az államok magatartásának megértéséhez, de nem jutunk vele messzire. Az államok az erő fogalmával definiálják ér- dekeiket, de ezenkívül sok egyéb fogalom is segíti e defini- ciókat. Az államok természetesen gyakran törekednek az erőegyensúly megteremtésére, de ha ez volna a legfőbb szempont, akkor például az 1940-es évek végén a nyugat- európai országok szövetkeztek volna a Szovjetunióval az Egyesült Államok ellen. Az államok elsődlegesen az ér- zékelt fenyegetésekre reagálnak, és a nyugat-európai országok akkor Kelet felől érzékelték politikai, ideológiai és katonai fenyegetést. Érdekeiket oly módon értékelték, ahogyan azt sehogy sem jelezhetette volna előre a klasszikus realista teo- ria. Az értékek, a kultúra és az intézmények tehát alapvetően befolyásolják azt, ahogyan az államok meghatározzák érdekeiket. Ezeket nemcsak belső, honi értékek és intézmé- nyeik alakítják, hanem nemzetközi normák és intézmények is. Ráadásul a biztonságukra való törekvésen kívül és azon- túl az államok különböző típusai különféleképpen határo- zák meg érdekeiket. A hasonló kultúrával és intézményekkel

rendelkező országoknál a közös érdekek fognak előtérbe kerülni. A demokratikus államok közös vonásokkal rendel- keznek, ezért nem harcolnak egymás ellen. Kanadának pél- dával nincs szüksége szövetségesekre ahhoz, hogy megaka- dályozza az Egyesült Államok invázióját.

A történelem az államra vonatkozó paradigma feltevéseit lényegében igazolja. Ugyanakkor nem sokat érünk e feltevé- sekkel, ha azt akarjuk megmagyarázni, miben különbözik a hidegháború utáni világpolitika a hidegháború alatti és az azt megelőző világpolitikától. Pedig tagadhatatlan, hogy vannak különbségek, és az államok minden történelmi korszakban más és más módon törekednek érvényesíteni érdekeiket. A hidegháború utáni világban az államok egyre inkább a civi- lizáció keretei között próbálják meghatározni érdekeiket. Hasonló vagy velük azonos kultúrájú államokkal működnek együtt, esetleg szövetkeznek, és gyakrabban kerülnek konf- liktusba más kultúrájú országokkal. Az államok általában egy másik állam szándékaira hivatkozva definiálják a veszé- lyeket, és ezeket a szándékokat, valamint azok értékelését erősen befolyásolják kulturális megfontolások. Az állampol- gárok és az államférfiak kevésbé tartják valószínűnek, hogy veszély fenyegetné őket olyan népek részéről, amelyeket, érzésük szerint, megértenek, s akikben – tekintettel a közös nyelvre, vallásra, értékekre, intézményekre és kultúrára – megbízhatnak. Jóval valószínűbb ugyanakkor, hogy veszé- lyesnek tartanak olyan államokat, amelyeknek más a kultúrájuk – e kultúrát nyilvánvalóan nem értik, tehát úgy érzik, nem bízhatnak meg benne. Most, hogy a marxis- ta-leninista Szovjetunió nem jelent már veszélyt a szabad világ számára, illetve az Egyesült Államok sem jelent ve- szélyt a kommunista világ számára, mindkét világ országai egyre inkább úgy látják, hogy a veszélyforrásokat az övéktől eltérő kultúrájú országokban kell keresniük.

Miközben a világpolitikai események elsődleges szereplői az államok maradnak, szuverenitásuk, funkcióik és erejük rendre fogyatkozik. A nemzetközi intézmények feljogosítva érzik magukat annak megítélésére és korlátozására, hogy az egyes államok mit tehetnek saját területükön, és mit nem. Bizonyos esetekben, leginkább Európában, nemzetközi intézmények vettek át fontos feladatokat, amelyeket korábban az államok láttak el, és erős nemzetközi hivatali rendszert építettek ki, amelyek működése közvetlenül érinti az egyes állampolgárt. Globális szinten megfigyelhető az a tendencia is, hogy a kormányok hatalma csökken, míg a kisebb állami egységeké, a regionális, körzeti és helyi politikai intézményeké erősödik. Sok államban, köztük a fejlett világ államaiban, regionális mozgalmak alakulnak, melyek jelentős autonómiát vagy akár teljes függetlenséget harcolnak ki a maguk számára. Az államok kormányai egyre kevésbé képesek ellenőrizni a pénz be- és kiáramlást, és egyre nagyobb nehézséget okoz nekik az eszmék, a technika, az áruk és az emberek mozgásának ellenőrzése. Az államháztartók egyre inkább átjárhatóvá váltak. Mindezen fejlemények láttán sokan arra a következtetésre jutottak, hogy az a fajta, biliárdgolyó keménységű állam, mely uralkodó norma volt az 1648-as vesztfáliai békekötés óta, a végét járja, és változatos, komplex, sokrétű nemzetközi rend van kialakulóban, amely leginkább a középkor nemzetközi berendezkedésére emlékeztet.¹²

Teljes káosz. Részint az államok gyöngülése és a „bukott államok” megjelenése vezetett a negyedik világkép kialakulásához, mely szerint a világ anarchisztikus. Ez a paradigma kiemeli: a kormányzat tektélyének megszűnését; az államok felbomlását; a törzsi, etnikai és vallási konfliktusok erősödését; a nemzetközi szervezett bűnözés kialakulását; a

menekültek számának több tízmillióra emelkedését; a nukleáris és más tömegpusztító fegyverek elszaporodását; a terrorizmus terjedését; a tömegszárlások és az etnikai tisztogatások megsokszorozódását. E káoszba süllyedt világ képét meggyőzően fejezte ki és foglalta össze két, 1993-ban napvilágot látott könyv találó címe: az *Out of Control* (Zabolátlanul), melynek szerzője Zbigniew Brzezinski, illetve a *Pandemonium* (Pokol), melyet Daniel Patrick Moynihan írt.¹³

Az államközpon्तु paradigmához hasonlóan a káoszparadigma is közel jár a valósághoz. Szemléletes és pontos képet ad sok mindenről, ami a világban történik, de az államparadigmától eltérően rávilágít a világpolitika hidegháború utáni korszakának jelentős változásaira is. Becslések szerint például már 1993-ban is negyvennyolc etnikai háború zajlott a világban, és százhatvannégy „területi-etnikai követelés és határokkal kapcsolatos konfliktus” volt ismeretes az egykori Szovjetunió területén, melyek közül harminc a fegyveres konfliktus valamilyen formáját öltötte.¹⁴ E paradigma fogatékosságai azonban még az államközpon्तु paradigma fogyatékosságainál is komolyabbak. A világ, meglehetősen, ám mégsem hiányzik belőle teljesen a rend. Az egyetemes és differenciálatlan anarchia képe kevés fogódzót kínál a politika szereplői számára a világ megértéséhez, az események rendszerezéséhez és jelentőségük értékeléséhez, az anarchia tendenciáinak előrejelzéséhez, a káosz válfajainak és feltehetőleg különböző okainak és következményeinek megkülönböztetéséhez, illetve a követendő irányok kijelöléséhez.

E négy paradigma mindegyike a realizmus és a jóslás valamilyen eltérő kombinációját kínálja. Mindegyiknek megvannak a maga fogyatékoságai és korlátai is. Lehetséges, hogy ezek elháríthatók volnának a paradigmák ötvözésével; kijelenthetjük például, hogy a világban egyidejűleg figyelhető meg a részekre hullás és az integrálódás folyamata.¹⁵ Mindkét tendencia valóban létezik is, és egy összetettebb modell mindig jobban megközelíti a valóságot, mint az egyszerűbb. Sajnos ugyanakkor ezzel a módszerrel feláldozzuk a fogalmi takarékoságot a valóság oltárán, és – ha a végletekig feszítjük – minden paradigma vagy elmélet tagadásáig jutunk el. Ráadásul két egyidejű ellentétes tendencia összekapcsolásakor a „széthullás–integrálódás” modell nem képes megmutatni, milyen körülmények között jut érvényre az egyik, és milyenek között a másik. Az igazi kihívást egy olyan paradigma kidolgozása jelentené, mely képes volna más paradigmáknál több alapvető jelentőségű esemény magyarázatát szolgáltatni, és így a tendenciák jobb megértését kínálhatná az elméleti elvonatkoztatás hasonló szintjén.

A fenti négy paradigma egymással sem egyeztethető össze. A világ nem lehet egyidejűleg egységes, ugyanakkor alapjaiban megosztott Kelet és Nyugat vagy Észak és Dél között. A nemzetállam sem lehet a világpolitikai események alapegysége, ha széthullóban van, és viszályok sokasága tépázza. A világ vagy egyetlenegy, vagy két különböző egységre osztható; vagy 184 államból áll, vagy a törzsek, etnikai csoportok és nemzetiségek potenciálisan végtelen sokaságából.

Ha a világot hét vagy nyolc civilizációnak tekintjük, a nehézségek többségét elkerüljük. Így nem áldozzuk fel a

valóságot a takarékoság kedvéért, amint azt az egyetlen vagy a két világ paradigma esetében tesszük, és a takarékoságot sem áldozzuk fel a valóság oltárán, mint az államközponthoz, valamint a káoszparadigma esetén. Ez a paradigma könnyen megragadható és áttekinthető keretet kínál a világ megértéséhez, a sokasodó konfliktusok között megkülönbözteti a fontosat a kevésbé fontostól, előre jelzi a jövő fejleményeit, és útmutatóul szolgál a politika alakítói számára. Ugyanakkor épít más paradigmák elemeire, magába olvasztva azokat. Jobban összeegyeztethető velük, mint azok egymással. A civilizáció-központhoz megközelítés egyetemes közti a következőket állítja:

- az egységesülés erői valóban működnek a világban, és pontosan ezek gerjesztik a kulturális elkülönülést és a civilizációs öntudat ellenerejét;
- a világ bizonyos értelemben valóban két részre osztható, de a lényegi különbség a Nyugat mind ez idáig domináns civilizációja és az összes többi civilizáció között van, amelyek viszont kevés közös vonással rendelkeznek, ha rendelkeznek egyáltalán ilyenekkel. Röviden, a világ a nyugati „egy”-re és nem nyugati „sok”-ra tagolódik;
- a világpolitikai események legfontosabb szereplői jelenleg a nemzetállamok, és a jövőben is azok maradnak, de érdekeiket, társulásaikat és konfliktusaikat egyre inkább kulturális és civilizációs tényezők alakítják;
- a világ valóban anarchisztikus, bővelkedik törzsi és nemzetiségi konfliktusokban, de a stabilitást leginkább fenyegető konfliktusok a különböző civilizációkhoz tartozó államok vagy csoportok konfliktusai.

A civilizáció-központú paradigma tehát egy viszonylag egyszerű, de nem túlzottan leegyszerűsített térképet kínál mindannak megértéséhez, ami a 20. század végén a világban történik. Természetesen egyetlen paradigma sem örök érvényű. A világpolitika hidegháborús modellje hasznos és helytálló volt negyven éven keresztül, de a nyolcvanas évek végén elavulttá vált, és egyszer majd a civilizációs paradigmára is hasonló sors vár. A jelen időkben azonban számos útmutatót kínál ahhoz, hogy a fontosat megkülönböztessük a kevésbé fontostól. Az 1993 első hónapjai során lezajlott etnikai konfliktusoknak például valamivel kevesebb mint a fele volt különböző civilizációk csoportjai közötti konfliktus. A civilizációs perspektíva az ENSZ főtákarát és az Egyesült Államok külügyminiszterét arra ösztönözhette, hogy békeateremtő erőfeszítéseiket e konfliktusokra összpontosítsák, ezek ugyanis sokkal inkább fenyegetnek azzal a veszéllyel, hogy háborúvá terebélyesednek.

A paradigmák jóslatoknak is alapjául szolgálnak, és egy paradigma érvényességének és alkalmazhatóságának legfőbb próbája az, hogy a belőle fakadó jóslatok milyen mértékben bizonyulnak pontosabbnak az egyéb paradigmákból fakadóknál. Az államközpontú paradigmából kimondva John Mearsheimer például a következő jóslatot fogalmazta meg: „A helyzet Ukrajna és Oroszország között megérett arra, hogy kitörjön köztük a biztonsági-védelmi versengés. Azok a nagyhatalmak, amelyeknek hosszú és védtelen a közös határuk – Ukrajna és Oroszország között éppen ilyen húzódik –, gyakran kezdenek versengésbe bizonysági aggályaik miatt. Oroszország és Ukrajna rácsafolhatnak ugyan erre a dinamikára, és megtanulhatnak harmonikusan együtt élni, de szokatlan volna, ha így történne.”¹⁶ A civilizációs megközelítés ugyanakkor az Ukrajna és Oroszország közötti szoros kulturális, személyes és történelmi

kapcsolatokat, az oroszok és az ukránok mindkét országbeli keveredését hangsúlyozza, és inkább arra a civilizációs törésvonalra összpontosít, amely az ortodox Kelet-Ukrajnát elválasztja a görög katolikus Nyugat-Ukrajnától. Arra a régi keletű és ma is fennálló, központi jelentőségű történelmi tényre hívja fel tehát a figyelmet, amelyet Mearsheimer – aki az államot a „realista” elgondolás szerinti egységes, identitását kizárólag önmagában kereső entitásként fogja fel – teljességgel figyelmen kívül hagy. Míg az államközpontú megközelítés kiemeli az orosz–ukrán háború lehetőségét, civilizációs megközelítés esetén ezt az esélyt minimálisnak tekinthetjük, és ehelyett arra a lehetőségre figyelünk fel, hogy Ukrajna esetleg kettészakad, és azt jósolhatjuk, hogy ez a különválás a kulturális tényezők ismeretében erőszakosabb lehet, mint amilyen Csehszlovákiáé volt, de közel sem lesz olyan véres, mint amilyennek Jugoszlávia széthullása bizonyult. Ezek az eltérő jóslatok aztán más és más politikai prioritásokhoz vezetnek. Az esetleges háborút és Ukrajna orosz leigázását jövendőelő Mearsheimer például támogatja, hogy Ukrajnának legyen atomfegyvere. Civilizációs megközelítés esetén Oroszország és Ukrajna együttműködését bátoríthatjuk, sürgethetjük Ukrajnát, hogy mondjon le nukleáris fegyvereiről, szorgalmazhatjuk továbbá a jelentős gazdasági segítséget, illetve egyéb eszközök bevetését is Ukrajna egységének és függetlenségének fenntartása érdekében, valamint azt, hogy készüljön vészforgatókönyv Ukrajna esetleges kettészakadásának esetére.

A hidegháború utáni időkben sok fontos fejleménye igazolta a civilizációs paradigmát, melyeket ugyanakkor e paradigma segítségével meg is lehetett jósolni. Ilyen a Szovjetunió és Jugoszlávia felbomlása; az egykori területükön zajló háborúk; a vallási fundamentalizmus megerősödése az egész világon; az identitás vállalása miatti küzdel-

mek Oroszországban, Törökországban és Mexikóban; Japán és az Egyesült Államok kereskedelmi konfliktusainak intenzitása; az iszlám államok ellenállása az Irakra és Líbiára gyakorolt nyugati nyomással szemben; az iszlám és a konfucianus országok erőfeszítései, hogy atomfegyvert és a célba juttatásukhoz szükséges eszközöket állítsanak elő; Kína erősödő „külső” nagyhatalmi szerepe; az új demokratikus rendszerek megerősödése egyes országokban és a demokráciák kudarca másokban, a fokozódó fegyverkezési verseny Kelet-Ázsiában.

Hogy a kialakuló világra mennyire alkalmazható a civilizációs paradigma, azt jól illusztrálják az alább felsorolt, a paradigma kereteibe tökéletesen beleillő események, melyek mind 1993-ban, hat hónap leforgása alatt következtek be:

- folytatódik és intenzívebbé válik a horvátok, muzulmánok és szerbek harca a volt Jugoszláviában;
- a Nyugat nem kíván számottevő támogatást nyújtani a boszniai muzulmánoknak, s a horvátok atrocitásait nem ítéli el ugyanolyan határozottan, ahogyan azt a szerbek esetében tette;
- Oroszország vonakodik csatlakozni az ENSZ Biztonsági Tanácsa többi tagjához annak érdekében, hogy rábírájék a horvátországi szerbeket, kössenek békét a horvát kormányral; közben Irán és más muzulmán nemzetek felvetik, hogy 18 000 embert küldenek a boszniai muzulmánok védelmére;
- elmergesedik a háború az örmények és az azerik között; a törökök és az irániak követelik, hogy az örmények hagyjanak fel a hódítással; török és iráni csapatokat vezényelnek az azeri határhoz, illetve a határon túlra, és Oroszország figyelmeztet, hogy az iráni akció „a konfliktus eszkalációját eredményezheti”, illetve hogy ennek következtében a konfliktus máris „a nemzetközivé válás küszöbéhez érkezett”;

- folytatódik a harc Közép-Ázsiában orosz csapatok és mudzsahedin gerillák közt;

- konfrontáció alakul ki a bécsi Emberjogi Konferencián a Warren Christopher, az Egyesült Államok külügyminisztere vezette Nyugat, valamint az iszlám és a konfucianus államok koalíciója között. Az előbbi elítéli a „kulturális relativizmust”, az utóbbiak pedig visszautasítják a „nyugati univerzalizmust”;

- mind az orosz katonai stratégiák, mind a NATO katonai tervezői újra a „déli veszélyre” összpontosítanak;

- a szavazás, mely a 2000. évi olimpiai játékok rendezési jogát Peking helyett Sydneynek ítéli, nyilvánvalóan csaknem teljes egészében a civilizációs vonalak logikáját követi;

- Kína rakétaalkatrészeket ad el Pakisztánnak, Amerika ezt követően szankciókat vezet be Kína ellen; Kína és az Egyesült Államok között konfrontáció alakul ki amiatt, hogy Peking a nukleáris technológiát feltételezhetően továbbadta Iránnak;

- Kína a heves amerikai tiltakozás ellenére megszegezi az atomkísérleti moratóriumot, és kísérleti robbantást végez; Észak-Korea megtagadja, hogy továbbra is részt vegyen a saját atomfegyverprogramjáról folytatott megbeszéléseken;

- kiderül, hogy az Egyesült Államok külügyminisztériuma a „kettős feltartóztatás” politikáját folytatta – Irán és Irak ellen egyszerre;

- az Egyesült Államok védelmi minisztériuma nyilvánosságra hozza, hogy új készütségi stratégiát dolgozott ki a két „fő regionális konfliktus”, Észak-Korea, illetve Irán és Irak tekintetében;

- az iráni elnök felhívást intéz Kínához és Indiához, hogy kössenek szövetséget annak érdekében, hogy „miénk lehesen az utolsó szó a nemzetközi eseményekkel kapcsolatban”;

- egy új német törvény drasztikusan szigorítja a menekültek befogadását;
- Borisz Jelcin orosz és Leonyid Kravcsuk ukrán elnök megállapodik a fekete-tengeri flottáról és más kérdésekről;
- Amerika – a nyugati kormányok gyakorlatilag egyhangú támogatásával – bombázza Bagdadot, s ezt, mint a nyugati „kettős mérce” újabb példáját, csaknem minden muzulmán kormány elítéli;
- az Egyesült Államok terrorista államnak minősíti Szudánt, és azzal vádolja Omar Abdel-Rahman egyiptomi sejket és követőit, hogy összeesküvést szőttek „városi terrorista háború indítására az Egyesült Államok ellen”;
- javulnak annak kilátásai, hogy Lengyelországot, Magyarországot, a Cseh Köztársaságot és Szlovákiát végül felvegyék a NATO-ba;
- az 1993. évi orosz parlamenti választások megmutatják, hogy Oroszország „hasadt” ország, melynek lakossága és elitje bizonytalan a tekintetben, hogy csatlakozzon-e a Nyugathoz, vagy inkább birokra keljen vele.

A civilizációs paradigma alkalmazhatóságát szemléltető hasonló eseménylistát a kilencvenes évek elejének jóformán bármely hat hónapos időszakáról könnyen össze lehet állítani.

A hidegháború éveiben Lester Pearson kanadai államférfi bölcs előrelátással hívta fel a figyelmet a nem nyugati társadalmak újjászületésére és életerejére. „Abszurd volna azt képzelni – figyelmeztetett –, hogy ezek a Keleten születőben lévő új politikai társadalmak azoknak a hasonmásai, amelyeket mi itt Nyugaton ismerünk. Ezeknek az ősi civilizációknak a feléléde új formákat fog ölteni.” Rámutatva, hogy a nemzetközi kapcsolatok „évszázadokon át” az európai államok közötti kapcsolatokat jelentették, Pearson kifej-

tette: „a legnagyobb horderejű problémák a továbbiakban nem az egyazon civilizációkhoz tartozó nemzetek, hanem az egyes civilizációk között támadnak majd”¹⁷. A hosszan tartó hidegháború kétpólusú jellege késleltette azokat a fejleményeket, amelyeknek közeledtét Pearson érzékelte. Am a hidegháború befejeztével rögtön elszabadultak azok a kulturális és civilizációs erők, melyek fontosságát Pearson már az 1950-es években hangsúlyozta, és azóta számtalan tudós és megfigyelő ismerte el és emelte ki e tényezők új szerepét a világpolitikában.¹⁸ „Mindazoknak, akiket érdekel napjaink világa – figyelmeztetett bölcsen Fernand Braudel –, és még inkább mindazoknak, akik tenni kívánnak érte, »megéri« tudni, hogyan igazodhatunk el a világ térképén a ma is létező civilizációk között, hogyan határozhatjuk meg határait, központjukat és perifériájukat, tartományait és a levegőt, melyet az ember ott belélegez, az általános és partikuláris »formákat«, melyek bennük léteznek és hozzájuk kapcsolódnak. Ellenkező esetben katasztrofális tévelygéseknek nézünk elébe!”¹⁹

Civilizációk a történelemben és napjainkban

A CIVILIZÁCIÓK TERMÉSZETE

Az emberiség történelme a civilizációk története. Az emberiség fejlődése kizárólag a civilizációk fogalmaival írható le. A történet civilizációk nemzedékein ível át az ősi sumer és egyiptomi civilizációtól a klasszikuson és a közép-amerikaiin keresztül a keresztényig és az iszlámig, s közben a kínai és a hindu civilizációk mind újabb változatai is megjelentek a színen. A történelem folyamán a civilizációk nyújtották a legtagabb azonosulási kereteket az emberek számára. Ennek megfelelően a civilizációk eredetét, kialakulását, felemelkedését, kölcsönhatásait, vívmányait, hanyatlását és bukását jeles történészek, szociológusok és antropológusok próbálták számtalan írásban feltárni. A teljesség igénye nélkül említhetők a következők: Max Weber, Émile Durkheim, Oswald Spengler, Pitirim Szorokin, Arnold Toynbee, Alfred Weber, A. L. Kroeber, Philip Bagby, Carroll Quigley, Rushton Coulborn, Christopher Dawson, Shmuel N. Eisenstadt, Fernand Braudel, William H. McNeill, Adda Bozeman, Immanuel Wallerstein és Felipe Fernández-Arnesto.¹ Ők és társaik bőséges, nagy műveltségről és tudásról tanúszkodó irodalmat alkottak a civilizációk összehasonlító elemzése tárgyában. A szerzők látásmódja, módszertana, figyelmük fókusza és elgondolásai különböznek, mindazonáltal legényegesebb megállapításaikban a civilizációk természetét, identitását és dinamikáját illetően széles körű egyetértés mutatkozik.

Mindenekelőtt különbséget kell tennünk a civilizáció egyes, illetve a többes számban használatos fogalma között. A civi-

lización ideáját a 18. század francia gondolkodói dolgozták ki, mégpedig a „barbárság” ellentétéként. A civilizált társadalom, ennek megfelelően, különbözött a primitív társadalomtól, mert megállapodott, urbánus és művelt volt. Civilizáltnak lenni jó volt, civilizálatlannak lenni rossz. A civilizáció eszméje a társadalmak megítélésére alkalmas normával szolgált, és a 19. század folyamán az európaiak sok szellemi, diplomáciai és politikai energiát szenteltek azon ismérvek kidolgozására, melyek alapján a nem európai társadalmakról meg lehetett ítélni, vajon eléggé „civilizáltak-e” ahhoz, hogy elfogadtassanak az európai dominanciájú nemzetközi rendszer tagjaként. Ugyanakkor az emberek egyre gyakrabban beszéltek a civilizációkról, így többes számban. Ez „az eszményként vagy még inkább az eszményként definiált civilizáció elvetését jelentette”, és szembefordulás volt azzal a feltevessel, hogy léteznék egyetlenegy mérce, mely – Braudel megfogalmazása szerint – „néhány kiváltságos népre vagy csoportra, az emberiség »elitjére«” korlátozná a civilizáció fogalmát. Immár több civilizációról volt szó, melyek mindegyike a maga módján mondható civilizáltnak. Más szóval: a „civilizáció” vesztett valamelyest korábbi ragyogásából, és a „civilizációk” akár ténylegesen vagy teljesen civilizálatlanok is lehettek egyes számú értelemben.²

Ez a könyv a többes számú értelemben használt civilizációkkal foglalkozik. Az egyes és a többes számú civilizáció megkülönböztetése azonban a mai napig tartja magát, és a civilizáció egyes számú értelemben használatos eszméje újra megjelenik abban az okfejtésben, mely szerint létezik egyetemes világcivilizáció. Ez az okfejtés tarthatatlan ugyan, ám nem haszontalan elmélyedni abban, amint erre sor is kerül e könyv utolsó fejezetében, hogy a civilizációk vajon civilizáltabbá válnak-e vagy sem az idő múlásával.

Másrészt, a civilizáció – legalábbis Németország kivül – kulturális entitás. A 19. századi német gondolkodók élesen különválasztották magát a civilizációt, mely tartalmazza a műszaki, a technikai és az anyagi tényezőket, valamint a kultúrát, amelybe az értékek, az eszmények és a társadalom magas intellektuális szintet képviselő művészi, morális sajátosságai tartoznak. Ez a szétválasztás a mai napig él a német gondolkodásban, másutt azonban nem fogadták el. Egyes antropológusok még meg is fordították a relációt; ők a kultúrát a primitív, statikus, nem urbánus társadalmak jellemzőjének tartották, míg a komplexebb, urbánus és dinamikus társadalmakat tartották a tulajdonképpeni civilizációknak. Az efféle, a kultúra és a civilizáció megkülönböztetésére vonatkozó törekvések azonban nem terjedtek el, és – Németországon kívül – általános az egyetértés, miszerint – Braudellel szólna – „megtévesztő az a kíváncsi, hogy német módra megkülönböztessük a *kultúrát*-t annak alapjától, a *civilizáció*-tól”³.

A civilizáció és kultúra egyaránt egy adott nép életmódjának egészére utal, és a civilizáció ugyanaz nagyban, mint a kultúra. Mindkettőnek részét képezik az „értékek, normák, intézmények és gondolkodásmódok, melyeknek az egymást követő nemzedékek egy adott társadalomban elsődleges jelentőséget tulajdonítanak”⁴. A civilizáció, Braudel számára, „egy tér, egy »kulturális terület«... kulturális jellegzetes ségek és jelenségek gyűjteménye”. Wallerstein definíciója szerint pedig a civilizáció „a világszemléletek, a szokások, a struktúrák és a (mind anyagi, mind szellemi értelemben vett) kultúrák sajátos összefüggérendszer, mely egyfajta történelmi egészlet alkot, és amely egymás mellett él (ha nem is mindig egyidejűleg) e jelenség más változataival”. A civilizáció, Dawson szerint, „egy adott nép kulturális kreativitásának különleges, eredeti folyamata”, míg Durkheim és

Mauss számára „egyfajta erkölcsi közeg, mely kiterjed bizonyos számú nemzetre, és minden egyes nemzeti kultúra csak egy konkrét formája az egésznek”. Spengler pedig ezt írja: „egy kultúra elkerülhetetlen *sorsa*... az a *legkülsőlegettebb* és *leginkább művi* állapot, melynek elérésére az emberiségnek egy magasan fejlett fajtája egyáltalában képes... A civilizáció lezárulás; valahogy úgy, ahogyan a létrejövőt a létrejött... követi.” A kultúra jószerével minden civilizáció-definíció magva.⁵

A civilizációt meghatározó kulcsfontosságú kulturális elemeket klasszikus formában az athéniak fogalmazták meg, amikor biztosították a spártaiakat, hogy nem árulják el őket a perzsáknak:

Még ha akarnánk, se tehetnénk ezt, sok nyomós okból. Az első és legfontosabb az, hogy a perzsák felégették és lerombolták isteneink képmásait és hajlékait. Mindennél fontosabb kötelességünk, hogy ezért bosszút álljunk, így hát nem köthetünk szerződést azokkal, akik ezeket a rémségeket elkövették. Másodszor: a helléneket összeköti a közös eredet és a közös nyelv, közösek a templomaink és áldozati szertartásaink, azonos az életmódunk: elképzelhetetlen, hogy az athéniak mindezt megtagadják.

Vérség, nyelv, vallás, életmód – a görögökben ezek voltak közösek, ezek különböztették meg őket a perzsáktól és más nem görögöktől.⁶ A civilizációt meghatározó összes objektív elem közül azonban a legfontosabb rendszerint a vallás, amint azt az athéniak is hangsúlyozták. Az emberiség történelmének fő civilizációit igen jelentős mértékben azonosították a világ legnagyobb vallásaival. Azok a népek, amelyek etnikailag és nyelvükben ugyan azonosak, de vallásuk

különbözik, képesek egymás ellen rémtetteket elkövetni, amint ez megtörtént Libanonban, a volt Jugoszláviában és az indiai szubkontinensen.⁷

A népek kulturális jellegzetességek szerinti, különböző civilizációkba való besorolása és fizikai jellegzetességeik szerinti fajokba sorolása között lényeges egybeesés figyelhető meg. A civilizáció és a faj azonban nem azonos. Egyazon faj népeit mélyen megoszthatja, különböző fajokhoz tartozó népeket pedig egyesíthet a civilizáció. A nagy térítő vallások, a kereszténység és az iszlám különféle fajok társadalmait öleli fel. Az embercsoportok közötti alapvető különbségek értékeikkel, hitükkel, intézményeikkel és társadalmi struktúrájukkal, nem pedig testük méreteivel, formájukkal vagy bőrszínükkel kapcsolatosak.

Harmadsorban, fontos megjegyezni, hogy a civilizációk átfogóak, azaz egyetlen alkotóelemük sem érthető meg teljesen anélkül, hogy utalnánk az azt felölelő civilizációra. A civilizációk – írta Toynbee – „átfogók, anélkül hogy belefoglalhatók lennének másba”. A civilizáció „totalitás”. A civilizációkra, fejti ki Melko,

bizonyos mértékű egységesülés jellemző. Réseiket az egymáshoz és az egészhez való viszonyuk határozza meg. Ha a civilizáció államokból áll, ezeknek több kapcsolatuk lesz egymással, mint a civilizációjukon kívüli államokkal. Előfordulhat, hogy többet harcolnak, és gyakrabban létesítenek diplomáciai kapcsolatokat. Gazdaságilag inkább függnek egymástól. Valamennyiüket hasonló esztétikai és filozófiai áramlatok hatják át.⁸

A civilizáció a legtágabb kulturális entitás. A falvak, a régiók, az etnikai csoportok, a nemzetiségek, a vallási csoportok a kulturális heterogenitás különféle szintjein mind-mind saját kultúrával rendelkeznek. Egy dél-olaszországi falu kultúrája különbözhet egy észak-olaszországiétól, de mindkettő osztozik a közös olasz kultúrában, mely megkülönbözteti őket a német falvaktól. Az európai közösségek viszont olyan kulturális vonásokkal rendelkeznek, amelyek különbözövé teszik őket a kínai vagy a hindu közösségektől. A kínaiak, a hinduk és a nyugatiak ugyanakkor nem részei semmilyen tágabb kulturális entitásnak. Civilizációkat alkotnak. A civilizáció tehát az emberek legmagasabb szintű kulturális csoportosulása, és ez egyben a kulturális identitás legtágabb szintje is, mellyel az emberek rendelkeznek, eltekintve attól, ami őket más fajoktól megkülönbözteti. A civilizációkat egyszerre határozzák meg olyan közös objektív elemek, mint a nyelv, a történelem, a vallás, a szokások, az intézmények és az emberek szubjektív önazonossága. Az identitásnak szintjei vannak. Egy római lakos más-más intenzitással határozhatja meg magát olaszként, katolikusként, keresztényként, európaiként, nyugatiként. A civilizáció, amelyhez tartozik, az azonosulás legtágabb szintje. A civilizáció a legnagyobb „mi”, melyen belül elfolt bennünket a kulturális otthonosság érzése, és megkülönböztetjük magunkat az összes többi embertől. Vannak civilizációk, melyek sok embert foglalnak magukba, mint például a kínai civilizáció, mások épp hogy nagyon keveset, ilyen civilizáció az angol ajkú karibiaké. A történelem folyamán sok olyan kis embercsoport létezett, mely elkülönülő kultúrával bírt, és híján volt bármiféle tágabb kulturális identitásnak. A kutatók a méret és a jelentőség szempontjából olykor megkülönböztettek fő és periférikus civilizációkat (Bagby), vagy fő, illetve elsatnyult, illetve meddő civilizációkat

(Toynbee). Jelen könyv azokkal foglalkozik, amelyeket rendszerint az emberi történelem fő civilizációinak tekintenek.

A civilizációknak nincsenek egyértelmű határai, nincs pontos kezdetük és végük. Az emberek újra meghatározhatják és meg is határozzák identitásukat, és ennek eredményeként a civilizációk összetétele és formája az idők folyamán változik. A népek kulturái kölcsönösen egymásra hatnak, és átfedik egymást. A különböző civilizációk kultúrája különböző mértékben hasonlíthat vagy térhet el. A civilizációk mindazonáltal jelentéssel bíró entitások, és noha a közöttük lévő választóvonalak ritkán élesek, ezek kétségtelenül mégiscsak léteznek.

Negyedik szempontként megállapítható, hogy a civilizációk halandóak, bár élettartamuk igen hosszú; fejlődnek, alkalmazkodnak, miközben a legtartósabb emberi társulások közé tartoznak, olyan „valóságok, melyekre végtelenül *longue durée* jellemző”. Egyedülálló és sajátos lényegük „hosszú történelmi folytonosságukban rejlik. A civilizáció valójában a létező leghosszabb történet”. Birodalmak emelkednek fel és süllyednek el, kormányok jönnek és mennek, a civilizációk viszont maradnak, és „túlélik a politikai, társadalmi, gazdasági, sőt az ideológiai felfordulásokat is”⁹. „A világtörténelem – vonja le a következtetést Bozeman – szemléletesen dokumentálja azt a tételt, hogy a politikai rendszerek múlandó segédeszközök a civilizáció felszínén, és hogy minden egyes nyelvi és morálisan egységes közösség sorsa végső soron bizonyos elsődleges strukturáló eszmék fennmaradásán múlik, melyek körül az egymást követő nemzedékek egybeforrnak, és amelyek ily módon szimbolizálják a társadalom kontinuitását.”¹⁰ A világ összes 20. századi civilizációja lényegében legalább ezer éve léte-

zik, vagy, mint Latin-Amerika esetében, közvetlen leszármazottja egy másik hosszú életű civilizációnak.

A civilizációk fennmaradnak, és közben fejlődnek. Dinamikusak; felemelkednek és elsüllyednek; összeolvadnak és szétválhatnak; és amint azt minden történészhallgató tudja, el is tűnnek, és betemeti őket az idő pora. Fejlődésük szakaszai különféleképpen határozhatók meg. Quigley szerint a civilizációk hét stádiumon haladnak keresztül: a keveredés, a vajúdás, a terjeszkedés, a konfliktusok, az egyetemes birodalom, a hanyatlás és az invázió korán. Melko egyetlen változási modellt vázol fel, melynek fázisai: a kikristályosodott feudális rendszer, majd az átmeneti feudális rendszer, ezt követi a kikristályosodott állami rendszer, aztán az átmeneti állami rendszer következik, végül a kikristályosodott birodalmi rendszer. Toynbee szerint a civilizáció a kihívásokra való reagálásként alakul ki, aztán növekedési szakaszon megy át, amelynek egyik fontos eleme, hogy egy kreatív kisebbség ellenőrzést gyakorol a környezete felett. E fázist a problémák időszaka követi, majd az egyetemes állam kialakulása, végül a széthullás. Lényegi különbségeik ellenére mindezek az elméletek úgy tekintik a civilizációkat, hogy azok egy zavaros időszakon vagy konfliktusokon áthaladva egyetemes állammá szerveződnek, majd hanyatlani kezdenek, és végül széthullanak.¹¹

Ötödik szempont: mivel a civilizációk kulturális, nem pedig politikai entitások, ennek megfelelően nem tartanak fenn törvényes rendet, nem szolgáltatnak igazságot, nem szednek adót, nem háborúznak, nem tárgyalnak szerződésekről, és nem csinálnak semmi olyasmit, ami a kormányok dolga. Politikai összetételük civilizációnként változik, és az időben is változik egyazon civilizáción belül. Ekként egyetlen civilizáció egy vagy több politikai egységet is tartalmazhat. Ezek az egységek lehetnek városállamok, birodal-

mak, föderációk, konföderációk, nemzetállamok, multinacionális államok, melyek mindegyike különféle kormányzati formával rendelkezhet. A civilizáció fejlődése közben rendszerint változások történnek a politikai alkotóelemek számában és jellegében is. Szélsőséges esetben elképzelhető az is, hogy egy adott civilizáció és egy adott politikai entitás egybeesik. „Kína – fogalmazta meg Lucian Pye – egy civilizáció, mely úgy tesz, mintha állam volna.”¹² Japán egy olyan civilizáció, mely ugyanakkor *valóban* egy állam. A civilizációk többsége azonban egynél több államot vagy politikai entitást foglal magában. A modern világban a civilizációk többsége ilyen.

Végezetül, a tudósok általában egyetértenek az egykori és az újabb civilizációk azonosítását illetően. Gyakran eltér azonban a véleményük a történelem folyamán valaha is létezett civilizációk teljes száma szempontjából. Quigley tizenhat egyértelmű történelmi esetről beszél, de ezen túl – nagy valószínűséggel – további nyolc is létezett még. Toynbee először huszonegyre tette a számukat, aztán huszoneháromra; Spengler nyolc fő kultúrát különböztet meg. McNeill kilenc civilizációt említ az egész történelem folyamán; Bagby is kilencet határoz meg, illetve tizenegyet, ha Japánt és az ortodoxiát megkülönböztetjük Kínától és a Nyugattól. Braudel kilenc civilizációt azonosít, Rostoványi hét fő kortárs civilizációt.¹³ Ezek a különbségek részint attól függnek, hogy ki-ki miként tekint a különböző kulturális csoportokra. Egyesek úgy vélik, hogy a kínaiaknak és az indiaiaknak egyetlen civilizációjuk volt a történelem folyamán; mások viszont két, illetve több szorosan kapcsolódó civilizációról beszélnek esetükben, melyek közül egyiket a másik leszármazottjának lehet tekinteni. E különbségek ellenére a fő civilizációk identitása nem képezi vita tárgyát. „Természetesen eggyetértés mutatkozik” – vonja le a

következtetést Melko az irodalom áttekintését követően – legalább tizenkét fő civilizáció dolgában, melyek közül hét nem létezik már (mezopotámiai, egyiptomi, krétai, klasszikus, bizánci, közép-amerikai, Andok-vidéki), öt pedig igen (kínai, japán, indiai, iszlám és nyugati).¹⁴ Ehhez az öthöz a jelen világban hozzáteendő az ortodox, a latin-amerikai és feltehetőleg az afrikai civilizáció.

A jelen fő civilizációi a következők:

Kínai. Minden kutató elismeri, hogy létezik külön kínai civilizáció, amely legalább i. e. 1500-ig nyúlik vissza, és talán még ezer évvel korábbra is. Viszonylagos egyetértés van két egymást követő kínai civilizáció létezését illetően, melyek közül a második a keresztény kor korai századaiban lépett az első örökébe. A *Foreign Affairs* című folyóiratban megjelent írásomban ezt a civilizációt konfucianusnak neveztem. Pontosabb azonban a „kínai”^{*} jelző használata. Noha a konfucianizmus a kínai civilizáció egyik fő eleme, a kínai civilizáció több a konfucianizmusnál, és Kínán – mint politikai entitáson – is túlmutat. A „kínai” szó, melyet több kutató használt, megfelelően írja le Kína, a délkelet-ázsiai térség és más, Kína határain kívüli kínai közösségek közös kultúráját, valamint Vietnám és Korea rokon kultúráit is.

Japán. Egyes tudósok egyetlen távol-keleti civilizációként összekapcsolják a japán és a kínai kultúrát. Többségük mégsem így jár el, hanem inkább különálló civilizációnak ismeri el Japánt, mely a kínai civilizációból sarjadt ki, és i. sz. 100 és 400 között nyerte el sajátos formáját.

Hindu. Általános az egyetértés, hogy – legalább i. e. 1500 óta – két vagy több egymást követő civilizáció létezett a

* A szerző a „sinic” szót használja, amit fordíthatnánk esetleg „sinikus”-nak, de ez a magyar nyelvben nem gyökeresedett meg (bár a „sinológus” szó igen), így kénytelenek vagyunk a „Chinese”-t és a „sinic”-et egyaránt „kínai”-nak fordítani. (A szerk.)

szubkontinensen. Ezeket rendszerint indiai, ind vagy hindu néven emlegetik, melyek közül többnyire az utolsó elnevezés használatos a legutóbbi civilizációra. Ilyen vagy olyan formában a hinduizmus központi jelentőségű a szubkontinens kultúrájában az i. e. 2. évezred óta. „Ez több vallásnál vagy társadalmi rendszernél; az indiai civilizáció magvat jelentí.”¹⁵ A modern korban is ugyanezt a szerepet tölti be, még akkor is, ha Indiában jelentős muzulmán közösség él, valamint több apróbb kulturális kisebbség. Akárcsak a „sinikus”, a „hindu” szó is megkülönbözteti a civilizáció nevét központi mag-államának elnevezésétől; ez kifejezetten kívánatos, amikor egy civilizáció kultúrája túlterjed az adott állam határára.

Iszlám. Minden jelentős tudós elismeri egy külön iszlám civilizáció létezését. Az i. sz. 7. században az Arab-félszigetről eredő iszlám gyorsan előretört Észak-Afrikában és az Ibériai-félszigeten, valamint továbbterjedt kelet felé, Közép-Azsiába, az indiai szubkontinensre és Délkelet-Ázsiába is. Ennek eredményeképpen sok különálló kultúra vagy alcivilizáció létezik az iszlámon belül, köztük az arab, a török, a perzsa és a maláj.

Ortodox. Több kutató is megkülönböztet egy oroszországi központi külön ortodox civilizációt, mely elkülönül a nyugati kereszténységtől egyrészt a bizánci eredet, a külön valóság, a kétszáz éves tatár uralom, a bürokratikus zsarnokság alapján; másrészt pedig a reneszánsz, a reformáció, a felvilágosodás és más központi jelentőségű nyugati tapasztalatok korlátozott hatásának következményeként.

Nyugati. A nyugati civilizáció kialakulásának idejét rendszerint i. sz. 700-ra vagy 800-ra teszik. A tudósok általában három fő alkotórészt különböztetik meg, az európaít, az észak-amerikaiit és a latin-amerikaiit.

Latin-amerikai. Latin-Amerikának külön identitása van,

mely megkülönbözteti a Nyugattól. Bár az európai civilizáció leszámazottja, Latin-Amerika Európától és Észak-Amerikától igen eltérő úton fejlődött tovább. Korporatív, tekintélyelvű kultúrával rendelkezik, amely Európára jóval kisebb mértékben, Észak-Amerikára pedig egyáltalán nem jellemző. Európán és Észak-Amerikán egyaránt nyomot hagyott a reformáció; a katolikus és a protestáns kultúra mindkét helyen ötvöződőtt. Bár lehet, hogy ez épp most változóban van, Latin-Amerikára történelmileg homogén katolicizmus jellemző. Ugyanakkor a latin-amerikai kultúrába beépültek azok az őshonos kultúrák, amelyek Európában nem léteztek, és amelyeket Észak-Amerikában hatékonyan megsemmisítettek. E kultúrák más-más jelentőséggel bírnak egyrészt Mexikóban, Közép-Amerikában, Peruban és Bolíviában, másrészt Argentínában és Chilében. A latin-amerikai politikai fejlődés élesen eltér az észak-amerikai országokban érvényesülő mintáktól. Az egyén szintjén a latin-amerikaiak megosztottak önazonosságukat illetően. Egyesek azt mondják: „Igen, mi a Nyugat része vagyunk.” Mások azt állítják: „Nem, nekünk saját, egyedülálló kultúránk van”, és mind a latin-, mind az észak-amerikai szerzők könyvtárményi irodalomban taglalták a kulturális különbségeket.¹⁶ Latin-Amerikát tekinthetjük a nyugatihoz tartozó egyik alcivilizációnak, ugyanakkor olyan külön civilizációként is számolhatunk vele, amely szorosan kötődik a Nyugathoz, és megosztott a tekintetben, hogy a Nyugathoz tartozik-e vagy sem. Egy olyan elemzés számára, mely a civilizációk nemzetközi politikai vonzataira összpontosít, beleértve egyfelől Latin-Amerika, másfelől Észak-Amerika és Európa kapcsolatát, az utóbbi a helytállóbb és hasznosabb meghatározás.

A Nyugat magába foglalja tehát Európát, Észak-Amerikát, továbbá más európai telepek által létrehozott országokat, így Ausztráliát és Új-Zélandot. Ugyanakkor a Nyugat két fő eleme

közötti kapcsolat az idők folyamán megváltozott. Történelmük túlnyomó részében az amerikaiak az európaival szembeállítva definiálták saját társadalmukat. Amerika volt a szabadság, az egyenlőség, a lehetőségek, a jövő országa; Európa az elnyomást, az osztályellentéteket, a hierarchiát, az elmaradottságot testesítette meg. Egészen odáig elmentek, hogy kijelentették: Amerika egy külön civilizáció. Az Amerika és Európa közötti szembenállás tételezése jelentős mértékben annak a következménye, hogy Amerikának – legalábbis a 19. század végéig – csak korlátozott kapcsolatai voltak a nem nyugati civilizációkkal. Amikor aztán az Egyesült Államok kilépett a világpolitika porondjára, kialakult egy tágabb azonosulás Európával.¹⁷ Míg a 19. századi Amerika Európától különbözőként és vele szembenállóként definiálta önmagát, addig a 20. századi Amerika egy tágabb identitás, az Európát is magába foglaló Nyugat részeként, sőt annak vezetőjeként szerepel.

Ma „a Nyugat” kifejezés egyetemesen annak a jelölésére használatos, amit korábban nyugati kereszténységnek neveztek. A Nyugat tehát az egyetlen civilizáció, melyet valamely égtájjal azonosítanak, és nem egy adott nép, vallás vagy földrajzi terület nevével.* Ez az azonosítás kiemeli a civilizációtörténelmi, földrajzi és kulturális kontextusából.

* A „Kelet” és a „Nyugat” használata a földrajzi régiók megnevezésére zavaró és etnocentrizmust tükröz. Az „észak”-nak és a „dél”-nek stabil referenciapontja van az Északi-, illetve a Déli-sarkon. A „kelet”-nek és a „nyugat”-nak nincs ilyen referenciapontja. Felmerül a kérdés: mihez képest van valami keletre vagy nyugatra? Minden attól függ, épp hol áll az ember. A „kelet” és a „nyugat” feltehetően eredetileg Eurázsia keleti, illetve nyugati felét jelölte. Amerikai nézőpontból azonban a Távolság-Kelet tulajdonképpen Távolság-Nyugat. A kínai történelem során a Nyugat szinte mindig Indiát jelentette, míg „Japánban» a Nyugat«-on rendszerint Kínát értették”. William, E. Naff, „Reflections on the Question of »East and West« from the Point of View of Japan”, *Comparative Civilizations Review*, 13–14 (Fall 1985 & Spring 1986), p. 228.

Történelmileg a nyugati civilizáció európai civilizáció. A modern korban viszont a nyugati civilizáció euro-amerikai vagy észak-atlanti civilizáció lett. Európa, Amerika és az észak-atlanti térség megtalálható a térképen; a Nyugat viszont nem. „A Nyugat” elnevezés vezettetett a „nyugatisodás” elméletének kialakulásához is, és elősegítette a nyugatisodás és a modernizáció félrevezető egybeolvadását: a „nyugatisodó” Japán könnyebben elgondolható, mint az euro-amerikanizálódó Japán. Az európai-amerikai civilizációt azonban egyetemesen nyugati civilizációként emlegetik, és komoly fogyatékosságai ellenére e helyütt mi is ezt a kifejezést használjuk.

Afrikai (vitatott). A legjelesebb civilizációkutatók – Braudel kivételével – nem ismernek el külön afrikai civilizációt. Az afrikai kontinens északi része és keleti partja az iszlám civilizációhoz tartozik. Etiópia történelmileg különálló civilizációt alkotott. A többi területre az európai imperializmus és a gyarmatosítás a nyugati civilizáció elemeit telepítette. Dél-Afrikában a holland, francia, majd angol telepek egy sok szempontból töredékes európai kultúrát teremtettek.¹⁸ Ami ennél lényegesebb: az európai civilizáció eljuttatta a kereszténységet a kontinens Szaharától délre eső legnagyobb részére. Egész Afrikában mélyrehatóak és erősek a törzsi identitások, de az afrikaiak egyre inkább kialakítanak egy afrikai identitásérzést is, és elképzelhető, hogy a szaharai Afrika külön civilizációvá fejlődhet, melynek véltetőleg a Dél-afrikai Köztársaság lenne a mag-állama.

A vallás a civilizációk lényegi, meghatározó eleme; Christopher Dawson idézve: „a nagy vallások a talapatok, amelyek a nagy civilizációk nyugszanak”¹⁹. Webér öt „világvallás” közül négy – a kereszténység, az iszlám, a hinduizmus és a konfucianizmus – fő civilizációkhoz kapcsolódik. Az ötödik, a buddhizmus azonban nem. Miért van ez

így? Az iszlámhoz és a kereszténységhez hasonlóan a buddhizmus is, már korán két fő ágra vált szét, és, akárcsak a kereszténység, nem maradt fenn születése helyén. Az i. sz. I. századtól kezdődően a mahajána buddhizmust Kínába exportálták, majd innen tovább Koreába, Vietnamba és Japánba. Ezekben a társadalmakban a buddhizmust részben az őshonos kultúrához igazították (Kínában például a konfucianizmushoz és a taoizmushoz), vagy beolvasztották, illetve elnyomták. Így, noha a buddhizmus kultúrájuk fontos összetevője marad, ezek az országok nem alkotnak buddhista civilizációt, és nem is azonosítják magukat annak részeként. Viszont az, amit teljes joggal theravádin buddhista civilizációnak nevezhetünk, valóban létezik Srí Lankán, Mianmarban (Burma), Thaiföldön, Laoszban és Kamبودzsában. Ezen túlmenően Tibet, Mongólia és Bhután lakossága történelmileg a mahajána buddhizmus lámaista változatához csatlakozott, és ezek a társadalmak a buddhista civilizáció második területét alkotják. Egészében véve azonban a buddhizmus virtuális kihalása Indiában, és adaptációja, beolvasztása Kínában és Japánban az ottani kultúrákba azt jelenti, hogy a buddhizmus, bár fő vallás, nem képezi egy fő civilizáció alapját.^{20*}

* Mi a helyzet a zsidó civilizációval? A civilizációkutatók többsége alig tesz említést róla. A lélekszám tekintetében a judaizmus egyértelműen nem fő civilizáció. Toynbee úgy írja le, mint megakasztott civilizációt, amely a korábbi szíriai civilizációból nőtt ki. Történelmileg kötődik mind a kereszténységhez, mind az iszlámhoz, és a zsidók évszázadokon keresztül őrizték kulturális identitásukat a nyugati, az ortodox és az iszlám civilizáción belül. Izrael létrejötté óta a zsidók rendelkeznek a civilizáció összes objektív kelfékével: vallás, nyelv, szokások, irodalom, intézmények, és területi, politikai haza. De mi a helyzet az egyének identitásával? A más kultúrában élő zsidók egy része teljesen azonosul a judaizmussal és Izraellel, mások csak névlegesen fogadják el ezt az identitást, míg ismét mások teljesen magukénak érzik azt a civilizációt, amelyben élnek. Ez utóbbi első sorban

KAPCSOLATOK A CIVILIZÁCIÓK KÖZÖTT

Találkozások: civilizációk i. sz. 1500 előtt. A civilizációk közötti kapcsolatoknak korábban két szakasza volt, jelenleg e kapcsolatokat a harmadik szakaszban tartanak. Az első civilizációk kialakulása után több mint háromezer éven keresztül – néhány kivételtől eltekintve – semmilyen kapcsolat nem volt közöttük. Ha mégis, úgy azok nagyon korlátozottak vagy időszakosak és intenzívek voltak. Jelleget jól tükrözi a szó, amelyet a történészek használnak leírásukra: „találkozások”²¹. A civilizációk tehát térben és időben elkülönültek. Csak csekély számuk létezett egyidejűleg, és – amint Benjamin Schwartz és Shmuel Eisenstadt kifejtette – jelentős különbség van az axiális kor és a preaxiális kor civilizációi között a tekintetben, hogy azok különbséget tettek-e „transzcendentális és e világi rend” között. Az axiális kor civilizációi – elődeiktől eltérően – már rendelkeztek transzcendentális mítoszokkal, melyeket egy külön értelmiségi osztály hirdetett: „a zsidó próféták és papok, a görög filozófusok és szofisták, a kínai írástudók, a hindu bráhmanok, a buddhista szangha rend* és az iszlám *ulema*** tagjai”²². Egyes régiók a kapcsolódó civilizációk két vagy három nemzedékét hordozták oly módon, hogy a civilizáció kihalását követte egy köztes időszak, majd azt egy új nemzedék. A 2. I. ábra Carrol Quigley nyomán készített egyszerűsített rajz a fő eurázsiai civilizációk időbeni kapcsolatairól.

—
a nyugaton élő zsidóknál fordul elő. Lásd: Mordecai M. Kaplan, *Judaism as a Civilization* (Philadelphia: Reconstructionist Press, 1981; eredeti kiadás 1934), különös tekintettel a 173–208. oldalakra.

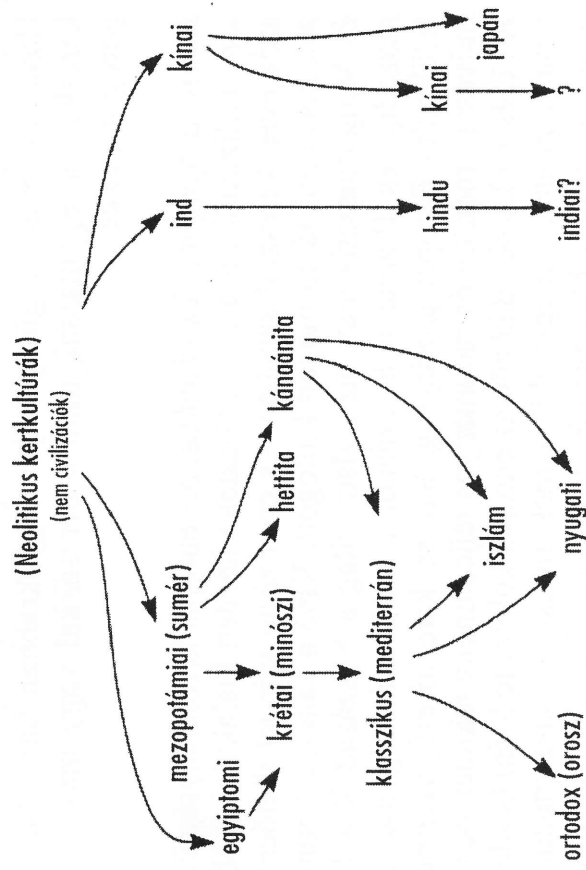
* Azok a szerzetesek és szerzetesnők, akik a buddhizmus előírásait szigorúan követik. A rend alapítója öt aszkéta volt – Buddha első tanítványai. (A szerk.)

** A muzulmán egyházi személyt jelentő „alem” szó többes számú alakja, amely így az egyház vallási közösségét jelenti. (A szerk.)

A civilizációk földrajzilag is elkülönültek egymástól. 1500-ig az Andok-vidéki és a közép-amerikai civilizációknak nem voltak kapcsolataik sem más civilizációkkal, sem egymással. A Nílus, a Tigris–Eufrátesz, az Indus és a Sárga-folyó völgyében kialakult korai civilizációk különösebben szintén nem hatottak egymásra. Végül a kapcsolatok mégis sokasodni kezdtek a keleti mediterrán térségben, Délnyugat-Ázsiában és Észak-Indiában. A kommunikációt és a kereskedelmet ugyanakkor korlátozta a civilizációkat elválasztó távolság és a rendelkezésre álló közlekedési eszközök korlátozott száma. Volt ugyan némi kereskedelem a Földközi-tengeren és az Indiai-óceánon, mindazonáltal nem az óceánt átszelő vitorlás hajók, hanem „a füves pusztaságokon nyargaló lovak voltak a helyváltoztatás legfőbb eszközei, melyek a világ különálló civilizációit i. sz. 1500 előtt úgy-ahogy összekapcsolták egymással”²³.

Az eszmék és a technikai vívmányok civilizációról civilizációra vándoroltak, de ez gyakran évszázadokig tartott. A legfontosabb, nem hódítás eredményezte kulturális hatástan az volt, hogy – mintegy hat évszázaddal azt követően, hogy Észak-Indiában megszületett – a buddhizmus átterjedt Kínára. A nyomtatást az i. sz. 8. században találták fel Kínában, a mozgatható betűmintát a 11. században, de ez a technika csak a 15. században ért el Európába. A papírt Kínában az i. sz. 2. század óta használják, Japánba a 7. században érkezett, nyugatabbra, azaz Közép-Ázsiára a 8. században terjedt át. Észak-Afrikában a 10. században, Spanyolországban a 12., Észak-Európába pedig a 13. században jelent meg. Egy másik kínai találmány, a puskapor a 9. században született, az arabokhoz néhány évszázaddal később, Európába pedig a 14. században jutott el.²⁴

2.1 ÁBRA
A KELETI FÉLTÉKE CIVILIZÁCIÓI

Forrás: Carroll Quigley, The Evolution of Civilizations: An Introduction to Historical Analysis (Indianapolis: Liberty Press, 2nd ed., 1979), p. 83.

A civilizációk közötti legdrámaibb és legjelentősebb kapcsolatok azok voltak, melyek során egyik civilizáció tagjai leigázták és megsemmisítették vagy szolgásgába kényszerítették egy másik civilizáció tagjait. Ezek a kapcsolatok többnyire nemcsak erőszakosak voltak, hanem rövidek is, és csak szórványosan fordultak elő. Az i. sz. 7. századtól kezdve viszonylag tartós és időnként intenzív civilizációs kapcsolatok alakultak ki az iszlám és a Nyugat, valamint az iszlám és India között. A kereskedelmi, kulturális és katonai kölcsönhatások azonban javarészt csak a civilizációkon belül érvényesültek. Míg Indiát és Kínát például időnként

lerohanták és leigázták más népek (mogulok, mongolok), mindkét civilizációnak voltak extenzív, a „hadviselő népeket” jellemző időszakai saját civilizációjukon belül. Hasonlóképpen, a görögök jóval gyakrabban harcoltak és kereskedtek egymással, mint a perzsákkal vagy más, nem görög népekkel.

Hatás: a Nyugat felemelkedése. Az európai kereszténység külön civilizációként a 8–9. században kezdett kialakulni. Több száz éven keresztül azonban – a civilizáció szintjét illetően – sok más civilizáció mögött kullogott. Kína a Tang-, a Szung- és Ming-dinasztia alatt, az iszlám világ a 8. századtól a 12. századig, és Bizánc a 8. századtól a 11. századig messze felülmúlta Európát gazdagság, terület, katonai erő, valamint művészi, irodalmi és tudományos teljesítmény tekintetében.²⁵ A 11. és a 13. század között az európai kultúra fejlődni kezdett, amit segített „a megfelelő elemek mohó és szisztematikus átvétele a magasabb iszlám és bizánci civilizációtól, valamint ennek az örökségnek a Nyugat speciális körülményeihez és érdekeihez való igazítása”. Ugyanebben az időszakban Magyarországot, Lengyelországot, Skandináviát és a balti partvidéket a nyugati kereszténységre térítették, ezt követték a római jog és a nyugati civilizáció más aspektusai, és a nyugati civilizáció határa stabilizálódott ott, ahol számottevő változás nélkül máig megmaradt. A 12. és a 13. században a nyugatiak igyekeztek kiterjeszteni fennhatóságukat Spanyolországra, s hatékony uralmat teremtettek a mediterrán térségben. Ezt követően azonban a török hatalom felemelkedése előidézte „Nyugat-Európa első tengerentúli birodalmának” összeomlását.²⁶ 1500-tól viszont az európai kultúra reneszánsza már teljes gőzzel haladt előre, és a társadalmi pluralizmus, a bővülő kereskedelem és a technikai vívmányok megvetették a világpolitika új korszakának alapját.

A civilizációk közötti szórványos vagy korlátozott, sokirányú találkozásokat felváltotta a Nyugat tartós, ellenállhatatlan, egyirányú hatásgyakorlása az összes többi civilizációra. A 15. század végén végleg visszahódították az Ibériai-félszigetet a móroktól, és kezdetét vette a portugálok behatolása Ázsiába, valamint a spanyolok benyomulása az amerikai földrészre. A következő 250 évben az egész nyugati félteke és Ázsia jelentős részei európai uralom vagy dominancia alá kerültek. A 18. század végén a közvetlen európai uralom visszahúzódott, amikor először az Egyesült Államok, aztán Haiti, majd Latin-Amerika zöme fellázadt, és kiharcolta függetlenségét. A 19. század második felében azonban az újjáéledt nyugati imperializmus kiterjesztte uralmát csaknem egész Afrikára, megszilárdította az ellenőrzést az indiai szubkontinensen és másutt Ázsiában. A 20. század elejére pedig – Törökország kivételével – az imperializmus gyakorlatilag az egész Közél-Keletet közvetett vagy közvetlen nyugati fennhatóság alá kényszerítette. Az európaiak vagy a volt európaiak (az amerikai kontinensen) 1800-ban a Föld szárazföldi felületének 35%-át ellenőrizték, 1878-ban 67%-át, és 1914-ben 84%-át. 1920-ra ez a százalékos arány még tovább növekedett, amikor a török birodalmat felosztotta maga között Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország. 1800-ban a brit birodalom 1,5 milliárd négyzetmérföldet és 20 millió embert ölelt fel. 1900-ra a viktoriánus birodalom – melyben a nap soha nem tért nyugovóra – 11 milliárd négyzetmérföldre és 390 millió emberre terjedt ki.²⁷ Az európai terjeszkedés közben az andok-béli és a közép-amerikai civilizációkat teljesen megsemmisítették, az indiai és az iszlám civilizációt – Afrikával együtt – igába hajtották, és Kínát is áthatotta, befolyása alá vonta „a Nyugat”. Csak az orosz, a japán és az etióp civilizáció – vagyis három roppant centralizált, tekintélyelvű

birodalom – volt képes ellenállni a Nyugat támadásának, és megőrizni a valódi függetlenséget. Négyszáz éven keresztül a civilizációk közötti kapcsolatok abból álltak, hogy a nyugati civilizáció leigázott más társadalmakat.

E drámai és egyedülálló fejlemény számos okkal magyarázható. Ezek közé tartozik: a Nyugat társadalmi szerkezete és osztályviszonyai, városainak és kereskedelmének meg erősödése, a hatalom viszonylagos megoszlása a rendek és az uralkodók, a világi és a vallási testületek között, a kialakulófélben lévő nemzettudat a nyugati népek körében, és az állami bürokráciák kialakulása stb. A nyugati terjeszkedés közvetlen forrása azonban technikai eredetű volt: az óceánokon való közlekedés eszközeinek feltalálása, aminek révén a távoli népek megközelíthetővé váltak; továbbá a katonai potenciál fejlődése, minek következtében a távoli országok és népek leigázása vált lehetségessé. „A Nyugat felemelkedése – jegyzi meg Geoffrey Parker – jelentős mértékben az erő alkalmazásán múltott, azon a tényen, hogy a katonai erőegyensúly az európaiak és tengerentúli ellenfeleik között egyértelműen az előbbi javára billent; ...a nyugati sikere az első igazi birodalmak megteremtésében 1500 és 1750 között azoknak a haditechnikai vívmányoknak volt köszönhető, melyeket összességükben »hadviselési forradalomnak« neveznek.” A Nyugat terjeszkedését elősegítette még a magasabb rendű szervezethez, fegyelmezethez, kiképzéshez, a jobb fegyverek, a jobb közlekedés, logisztika és egészségügyi szolgáltatások – mind-mind az ipari forradalomban betöltött vezető szerep eredményeként.²⁸ A Nyugat nem azzal hódította meg a világot, hogy eszméi, értékei vagy vallása (melyre egyébként alig-alig tudott áttéríteni más civilizációkhoz tartozó embereket) magasabb rendű lett volna. Sikerét sokkal inkább a szervezett erőszak alkalmazásában való jártasságának köszönhette. A nyugati-

ak gyakran megfélelveznek erről a tényről; a nem nyugatiak azonban soha.

1910-re a világ egységesebb volt politikailag és gazdaságilag, mint az emberiség történelme folyamán bármikor. A nemzetközi kereskedelem a világ össztermelése arányában szintén magasabb volt, mint korábban bármikor, és legközelebb majd csak az 1970-es, 1980-as években közelíti meg ismét ezt a szintet. A nemzetközi befektetés a teljes befektetések arányában magasabb volt, mint korábban bármikor.²⁹ A civilizáció egyet jelentett a nyugati civilizációval. A nemzetközi jog a grotiusi* hagyományokból eredeztethető nyugati nemzetközi jog volt. A nemzetközi rendszer pedig a szuverén, de „civilizált” nemzetállamok és az általuk ellenőrzött gyarmati területek nemzetközi rendszere lett.

Az 1500 utáni évszázadokban a nyugati meghatározottságú nemzetközi rendszer kialakulása volt a második fő fejlemény a világpolitikában. Azon túl, hogy a dominancia, illetve az alárendeltség formájában a nyugati és a nem nyugati országok kölcsönösen hatottak egymásra, a nyugati társadalmak viszonya és kölcsönhatása egyenlőbb alapon érvényesült. Ezek a civilizáción belüli, a politikai entitások közötti interakciók nagyon hasonlítottak azokra, amelyek korábban a kínai, az indiai vagy a görög civilizáció keretein belül zajlottak. Kulturális homogenitáson alapultak, ami magába foglalta „a nyelvet, a jogrendet, a vallást, a kormányzást, a mezőgazdaságot, a földtulajdonviszonyokat és talán a rokonságot is”. Az európai népek „kulturája sok tekintetben hasonló vagy azonos volt, és kiterjedt kapcsolatokat tartottak fenn a kereskedelem aktív hálózata, az emberek állandó mozgása és az uralkodó családok szövvényes összefonódásai révén”. Ezenkívül szakadatlanul harcoltak

* Grotius, Hugo (1583–1645), holland jogtudós, a nemzetközi jog atyjának tartják. (A szerk.)

egymással; az európai államok között a béke számított kivételnek, és nem a háború.³⁰ Bár ezen időszak jelentős részében a törökök fennhatósága alá tartozott csaknem egy-negyede annak, amit Európának szokás nevezni, az Oszmán Birodalmat mégsem tekintették az európai nemzetközi rendszer részének.

Százötven éven keresztül a Nyugat saját civilizációján belüli politikáját a nagy vallási szakadás uralta, valamint a valálsháborúk és az állandó dinasztikus perpatvarok. Újabb másfél száz éven keresztül – a vesztfáliai békét követően – a nyugati világ konfliktusai zömmel a hercegek konfliktusai voltak. Császárok, abszolutista és alkotmányos uralkodók igyekeztek kiterjeszteni adminisztratív rendszerüket, hadseregüket, merkantilista gazdasági erejüket, és – ami legfontosabb – a területet, melyen uralkodtak. Eközben nemzetállamokat teremtettek, és a nagy francia forradalomtól kezdődően a konfliktusok legfőbb frontvonalai már nem annyira a dinasztiai, mint inkább a nemzetek között húzódtak. 1793-ban R. R. Palmer így fogalmazott: „A királyok háborúinak vége; elkezdődtek a népek háborúi.”³¹ Ez a 19. századi modell az első világháborúig létezett.

1917-ben, az orosz forradalom következtében a nemzetállamok konfliktusait megtették az ideológia okozta konfliktusok, először a fasiszmus, a kommunizmus és a liberális demokrácia között, később pedig e két utóbbi között. A hádegháború idején a kommunizmust, illetve a liberális demokráciát nagyhatalmak testesítették meg, amelyek a maguk ideológiájával határozták meg identitásukat, és amelyek egyike sem volt nemzetállam, legalábbis a hagyományos európai értelemben véve. A marxizmus hatalomra kerülése először Oroszországban, majd Kínában és Vietnamban tulajdonképpen egy átmeneti szakaszt jelentett az európai nemzetközi rendszer és a poszteurópai sokcivilizációs rendszer

között. A marxizmus ugyan az európai civilizáció terméke volt, de szülőföldjén nem vert gyökeret, és különösebb sikert sem aratott. Ehelyett eszméit a modernizáló és forradalmi elitiek a nem nyugati társadalmakba importálták; Lenin, Mao és Ho Si Minh a maguk céljaihoz igazították a marxizmust, és arra használták, hogy szembeszegüljenek a nyugati hatalommal, s hogy mozgósítsák népüket; egyidejűleg hangsúlyozni kezdték országaik nemzeti identitását és autonómiáját a Nyugattal szemben. Ezen ideológia összeomlása a Szovjetunióban és számottevő kiigazítása Kínában és Vietnamban azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy ezek a társadalmak importálni fogják a másik nyugati ideológiát, a liberális demokráciát is. Azok a nyugati elmék, akik úgy vélik, hogy ez még fog történni, valószínűleg meglepődnek majd a nem nyugati kultúrák kreativitásán, rugalmasságán és individualitásán.

Kölcsönhatások: a sokcivilizációs rendszer. A 20. században tehát a civilizációk közötti kapcsolatok elmozdultak arról a szintről, melyet az egyik civilizációnak az összes többire gyakorolt egyirányú hatása uralt, és ezzel egy olyan szakasz vette kezdetét, melyet az összes civilizáció intenzív, tartós és sokirányú kölcsönös egymásra hatása jellemez. A civilizációk közötti kapcsolatok korábbi korszakának mindkét központi vonása eltűnőben van.

Először is, a történészek kedvelt kifejezésével élve: „a Nyugat terjeszkedése” véget ért, és a „Nyugat elleni lázadás” vette kezdetét. Nem egyenletesen ugyan, szünetekkel és irányváltásokkal, de a Nyugat ereje csökkent más civilizációk erejéhez viszonyítva. A világ térképe 1990-ben kevés hasonlóságot mutatott az 1920-as évek térképeivel. A katonai és gazdasági erő, a politikai befolyás egyensúlya módosult (erről részletesebben egy későbbi fejezetben). A Nyu-

gat továbbra is jelentős hatást gyakorol a nem nyugati társadalmakra, de a többi civilizációval fenntartott kapcsolatait egyre jobban az azokban lezajló fejleményekre adott reakciók urallják. A nem nyugati társadalmak korántsem a Nyugatot teremtette történelem tárgyai, hanem egyre inkább saját történelmüknek, sőt a Nyugat történelmének mozgatóerőivé és alakítóivá válnak.

Másodsorban, e fejlemények eredményeként a nemzetközi rendszer túlerjedt a Nyugaton, és sokcivilizációjúvá vált. Ezzel egyidejűleg a nyugati államok közötti konfliktus – amely évszázadokon keresztül uralta a rendszert – eltompult. A 20. század vége felé a Nyugat mint civilizáció kimozdult fejlődésének „hadviselő állami” szakaszából, és elindult „az egyetlen állam” felé. A század végén ez a szakasz még mindig nem teljes, mivel a Nyugat nemzetállamai két féluniverzális államszerkezetet alkotnak Európában és Észak-Amerikában. Ez a két entitás és alkotóegységeik ugyanakkor a formális és informális intézményi szálak ropant bonyolult hálózatával kötődnek egymáshoz. A korábbi civilizációk univerzális államai birodalmak voltak. Mivel azonban a nyugati civilizáció politikai formája a demokrácia, a nyugati civilizáció kialakulóban lévő univerzális állama nem birodalom, hanem inkább föderációk, konföderációk, nemzetközi rezsimek és szervezetek együttese.

A 20. század nagy politikai ideológiai közvértartozik a liberalizmus, a szocializmus, az anarchizmus, a korporativizmus, a marxizmus, a kommunizmus, a szociáldemokrácia, a konzervatívizmus, a nacionalizmus, a fasizmus és a kereszténydemokrácia. Ezek mindegyikében van valami közös: valamennyi a nyugati civilizáció terméke. Egyetlen más civilizáció sem teremtett jelentős politikai ideológiát. A Nyugatot viszont soha nem teremtett fő vallási irányzatot. A világ nagy vallásai mind nem nyugati civilizációk termékei, és –

az esetek többségében – időben megelőzik a nyugati civilizációt. Ahogy a világ kimozdul nyugati szakaszából, a nyugati civilizáció jellegzetes ideológiai hanyatlának, és helyüket átveszik a vallások, az identitás és az elkötelezettség más, kulturális alapokon nyugvó formái. A vallás és a nemzetközi politika vesztfáliai különválasztása, azaz a nyugati civilizáció idioszinkratikus terméke a végéhez közeledik, és a vallás, amint Edward Mortimer rámutat, „egyre nagyobb valószínűséggel benyomul a nemzetközi eseményekbe” is.³² A politikai eszmék civilizációon belüli összecsapását – mely a Nyugat szüleménye – felváltja a kultúra és a vallás civilizációk közötti összecsapása.

A globális politikai földrajz tehát elmozdult az 1920. év egyetlen világa felől a hatvanas évek három világa, majd a kilencvenes évek több mint fél tucat világa felé. Ezzel együtt az 1920-as évek nyugati világbirodalmi a hatvanas évek jóval korlátozottabb „szabad világává” zsugorodtak össze (ide tartozott sok nem nyugati állam is, amely szemben állt a kommunizmussal), majd a kilencvenes években tartalma tovább szűkült „Nyugattá”. Az elmozdulás 1988 és 1993 között szemantikailag is tükröződött a „szabad világ”, azaz egy ideológiai kifejezés használatának ritkulásában, és „a Nyugat”, azaz egy civilizációs kifejezés használatának gyakoribbá válásában (lásd 2.1. táblázat). Gyakoribbak az utalások az iszlámra, mint kulturális-politikai jelenségre, „Nagy-Kínára”, Oroszországra és annak „közélföldjére” (azaz a volt szovjet tagköztársaságokra), az Európai Unióra – ezek a kifejezések mind-mind civilizációs tartalmúak. A civilizációk közötti kapcsolatok ebben a szakaszban jóval gyakoribbak és intenzívebbek, mint amilyenek az első szakaszban lehettek, és jóval egyenlőbbek és kölcsönösebbek, mint amilyenek a második szakaszban voltak. A hidegháború időszakától eltérően nem egyetlen törés dominál,

számos törés létezik a Nyugat és más civilizációk, valamint a sok nem nyugati civilizáció között.

Nemzetközi rendszerről akkor beszélhetünk – fejtí ki Hedley Bull –, „ha két vagy több államnak elegendő kapcsolata van egymással, és elegendő hatást gyakorolnak egymás döntéseire ahhoz, hogy – legalábbis valamelyes mértékben – egy egész részeként viselkedjenek”. Nemzetközi társadalom ugyanakkor csak abban az esetben létezik, ha az államok egy nemzetközi rendszerben „közös érdekekkel és közös értékekkel” rendelkeznek, „úgy tekintenek magukra, mint amiket közös szabályrendszer kötelez”, „osztotznak a közös intézmények működtetésében”, és „közös a kultúrájuk vagy a civilizációjuk”³³. Akárcsak sumer, görög, hellenisztikus, kínai, indiai és iszlám elődei, a 17–19. század közötti európai nemzetközi rendszer is nemzetközi társadalom volt. A 19. és a 20. század folyamán az európai nemzetközi rendszer annyira kiterjedt, hogy gyakorlatilag más civilizációk összes társadalmát felölelte. Egyes európai intézményeket és technikákat idővel exportáltak is ezekbe az országokba. Am az említett társadalmak mégis híján vannak annak a közös kultúrának, amely az európai nemzetközi társadalom alapját képezi. A nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó brit elmélet fogalmait szerint a világ tehát egy fejlett nemzetközi rendszer, de nemzetközi társadalomként igen kezdetlegesnek számít.

Minden civilizáció a világ közepének tekinti magát, és az emberiség történelmének központi drámájaként jegyzi történelmét. Ez a Nyugatra talán még inkább igaz, mint más kultúrákra. Egy sokcivilizációjú világban azonban az egycivilizációs nézőpontoknak fogytokozik az értelmük és a hasznosságuk. A civilizációk kutatói régóta tisztában vannak ezzel a közhelyserű igazsággal. 1918-ban Spengler elve-

2.1. táblázat A „szabad világ” és „a Nyugat” kifejezések használata

	Említesek száma 1988	Említesek száma 1993	Említesek %-os változása
<i>New York Times</i>			
Szabad világ	71	44	-38
Nyugat	46	144	+213
<i>Washington Post</i>			
Szabad világ	112	67	-40
Nyugat	36	87	+142
Kongresszusi jegyzőkönyv			
Szabad világ	356	114	-68
Nyugat	7	10	+43

Forrás: *Lexis/Mexis*. Az említesek száma a „szabad világ” vagy „a Nyugat” kifejezéseket tartalmazó vagy azokról szóló írások számát jelenti. „A Nyugat” említesénél megvizsgáltuk a szövegösszefüggést, hogy biztosan tudjuk, „a Nyugat” civilizációként vagy politikai entitásként szerepel-e.

tette a történelem Nyugaton uralkodó rövidlátó felfogását, mely takaros ókori, középkori és modern szakaszokra osztotta a – kizárólag a Nyugat szempontjából releváns – történelmet. Ideje, mondta Spengler, felváltani „a történelem ptolomaiوسي rendszerét” egy kopernikuszival, és az „egyetnes vonalú világtörténelem egyhangúságát” lecserélni „hatalmas kultúrák sokaságának színjátékával”³⁴. Néhány évtizeddel később Toynbee is szigorúan bírálta a Nyugat „lokalpatriotizmusát és arcátlanságát”, mely abban az „egocentrikus illúzióban” nyilvánul meg, hogy a világ körülötte forog, illetve hogy „a Kelet mozdulatlan”, és hogy a „haladás” elkerülhetetlen. Spenglerhez hasonlóan Toynbee sem tudott mit kezdeni a történelem egységének feltevésevel, azzal az elgondolással, amely szerint csak „egy civilizációs folyó van, és az összes többi vagy ennek mellékfolyója, vagy eleve beleveszett a sivatag homokjába”³⁵. Toynbee után ötven évvel Braudel hasonló módon szorgalmazta a tágabb perspektívák alkalmazását, és „a világ nagy kulturális konfliktusainak, valamint civilizációi sokaságának”

megértését.³⁶ Az előítéletek, amelyekre e tudósok figyelmeztettek, ma is élnek, és a 20. század vége táján ugyanolyan széles körben érvényesülnek és ugyanazokban a lokálpatrióta illúziókban ringatóznak, mint korábban. Azaz, hogy a Nyugat jelenlegi európai civilizációja egyben a világ egyetemes civilizációja is lenne.

3. FEJEZET

Egyetemes civilizáció? Modernizáció és nyugatiasodás

EGYETEMES CIVILIZÁCIÓ: A FOGALOM JELENTÉSE

Egyes vélekedések szerint napjainkban – V. S. Naipaul kifejezésével – az „egyetemes civilizáció” kialakulásának vagyunk tanúi.¹ Mit értsünk ezen? A fogalom az emberiség kulturális egységére, a közös értékek, hitek, irányultságok, szokások és intézmények világméretű eggyé válására utal. Még pontosabban, egyszerre jelezhet mélyreható, ám irreleváns dolgokat, ugyanakkor releváns, ám nem mélyreható dolgokat; s egyszersmind irreleváns és felszíni dolgokat is.

Először is le kell szögeznünk, hogy valamennyi társadalom embere rendelkezik bizonyos alapértékekkel, mint például azzal, hogy ölni gonosz dolog, ugyanakkor rendelkezik bizonyos intézményekkel is; ilyen például a család, amely különféle formákban szerveződhet. Az emberek többsége a társadalmak többségében hasonló „erkölcsi érzékkel” rendelkezik, van valamilyen „felületes”, minimális morális elképzelése a jó és a rossz alapfogalmairól.² Ha ezt nevezük egyetemes civilizációnak, akkor mindez persze mélyreható és alapvetően fontos, de nem tekinthető sem újdonságnak, sem relevánsnak. Hogy az emberek a történelem folyamán mindig rendelkeztek néhány alapértékkel és intézménnyel, az persze magyarázhatja az emberi magatartás egyes állandó formáit, de nem világíthatja vagy magyarázhatja meg a történelmet magát, amely az emberi magatartás változásaiából áll. Továbbá, ha létezik egy, az egész emberiséget felölelő civilizáció, akkor milyen kifejezést használjunk az emberi fajnál kisebb fő kulturális csoportok azonosítására?